

INTERPRETATIEKADER ROMEINSE LIMES IN NEDERLAND

HET CEMENT VOOR EEN AANTREKKELIJK ERFGOED

Voor u ligt het Interpretatiekader Romeinse Limes in Nederland.

- In geschreven vorm
- met de limes metrokaart versie 1.0

Aanvullend is het Werkboek inventarisatie Publieksaanbod per site beschikbaar in een los document.

Het initiatief voor het Interpretatiekader is genomen door de Nederlandse Limes Samenwerking (NLS) en de Stichting Romeinse Limes Nederland (RLN). De Nederlandse Limes Samenwerking is een samenwerkingsverband van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Provincies Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland en richt zich op het beter zichtbaar en beleefbaar maken van de limes en het voorbereiden van de Werelderfgoednominatie. De auteurs, Catherine Visser, Tom Hazenberg, Annelies Koster, Freek Hasselaar en Nigel Mills hebben met dit document een eerste solide versie geleverd van het Interpretatiekader voor de limes in Nederland. Nigel Mills, die het 'Hadrian's Wall Interpretation Framework' heeft ontwikkeld, heeft zijn internationale ervaring ingebracht. De vertaling naar de Nederlandse situatie is tot stand gekomen in samenwerking met de limesgemeenschap in Nederland. Het Interpretatiekader is meer dan een boekje, het is op de eerste plaats een hulpmiddel waarmee we de publiekspresentatie van de limes op locatie, in boekvorm en digitaal verder willen brengen: het is het cement voor aantrekkelijk erfgoed.

Met de online publicatie van het Interpretatiekader dragen de auteurs het stokje over aan u, de limesgemeenschap. Omdat verhalen pas gaan leven door de persoonlijkheid van de verteller, nodigen we u uit, zeg het voort!

Het Interpretatiekader bestaat uit verschillende onderdelen.

- In 'Publieksbereik' is de weerslag te vinden van de kwantitatieve en kwalitatieve analyse van het huidige en toekomstige publiek van de limes. Hierin zijn ook de resultaten van de workshop Publieksbereik opgenomen.
- In 'Verhaal van de limes' is zo compleet mogelijk de huidige stand van kennis omgezet in thema's die handvatten bieden voor publiekspresentaties. Deze thema's zijn gebaseerd op de archeologische en historische kennis die over de limes voorhanden is.
- In het hoofdstuk 'Inventarisatie van huidig aanbod' vindt u een overzicht van de plekken waar nu publiekspresentaties zijn en wordt er per plek aangegeven welk verhaal er over de Romeinse limes wordt verteld.
- De vertaling naar actuele thema's en de verbinding met ander erfgoed komt aan bod in het hoofdstuk 'Verbindingen'.
- Het is de bedoeling dat het limes Interpretatiekader een levendig en interactief gereedschap is en blijft. In 'Curatorship van de limes' wordt geschetst hoe dit in het vervolg bereikt zou kunnen worden in overleg met de site-holders.
- De 'Limes-Metrokaart 1.0' is de kaart van de limes in Nederland met daarop aangegeven de sites met de belangrijkste thema's.
- Het uitgebreide Werkboek inventarisatie publieksaanbod per site is een aanvullend document en geeft informatie per site over omvang, vondsten, presentatie en context. Hierin is ook een voorstel opgenomen over de thema's die aan sites gekoppeld zouden kunnen worden.

Oktober 2016

INHOUDSOPGAVE

1. Introductie	5
2. Doel van het Interpretatiekader	7
3. International perspective by Dr Nigel Mills	10
4. Eindrapportage publieksbereik	16
5. Het verhaal van de limes	20
6. Verbinding met de wereld van nu	51
7. Stand van zaken publieksaanbod	56
8. Advies voor curatorschap	63
9. Een kort verslag van het proces	65

Bijlage: Limes Metrokaart 1.0

1 INTRODUCTIE

De Nederlandse limes is de afgelopen twintig jaar als kralenketting van archeologisch erfgoed ontwikkeld dankzij de inzet van een toegewijde groep ondernemers, archeologen, bewoners en amateurs in samenwerking met universiteiten en overheden. Alhoewel de budgetten vaak beperkt waren, is tot nu toe veel tot stand gebracht. Dit wordt in 2014, 2015 en 2016 ruimschoots aangetoond met de opening van het bezoekerscentrum DOMunder in Utrecht, het bezoekerscentrum Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn, de visualisatie van het enige aangetoonde Gelders *castellum* in Meinerswijk, de visualisatie van het *castellum* met tentoonstelling in Fort Vechten, en de opening van het bezoekerscentrum van Ipse de Bruggen, bij het *castellum* van Zwammerdam.

Enkele grote musea langs de limes, onder projectleiderschap van Museum Het Valkhof, hebben in het project 'Romeinse limes in musea' gezamenlijke presentatieproducten ontwikkeld waarmee de limes in musea, zowel in tijdelijke als in semi-permanente tentoonstellingen beter gepresenteerd kan worden.

Foto: Het Romeinse schip De Meern 1 is het pronkstuk van Castellum Hoge Woerd in de Leidsche Rijn in Utrecht. Het gebouw herbergt naast enkele archeologische tentoonstellingen ook een kinderboerderij, theater en restaurant. Een van de bevindingen van het Interpretatiekader Romeinse Limes in Nederland is dat kleinschalige limes-presentaties het best gedijen in een omgeving van zorg, cultuur, landschap en burgerparticipatie. (Foto: Paul van der Heijden)

Daarnaast zal met het plan van aanpak 'Toeristische infrastructuur' (wandelen, fietsen, markering) de limes als landelijke recreatieve route op de kaart worden gezet (dit wordt gedaan door RLN en NLS in samenwerking met de partners ANWB en Wandelnet).

Deze ontwikkelingen in het veld kunnen niet los gezien worden van de werelderfgoed-nominatie van de Neder-Germaanse limes. Sinds 2011 werken de Nederlandse limes-partners, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de drie limes-provincies samen met de Duitse deelstaten Noordrijn-Westfalen en Rijnland-Palts aan de plaatsing van de Neder-Germaanse limes op de Werelderfgoedlijst als onderdeel van het Europese werelderfgoed 'Frontier of the Roman Empire'. Daarmee wordt de universele zeggingskracht en waarde van het limes erfgoed internationaal naar voren gebracht. Het is de bedoeling dat de Neder-Germaanse limes in 2022 definitief ingeschreven zal worden.

Directe aanleiding voor het Interpretatiekader is het advies van het College van Rijksadviseurs, waarin geconstateerd wordt: "Er mist een grote verhaallijn waarbinnen duidelijk is hoe de verschillende sub-verhalen zich tot elkaar verhouden. Een dergelijke verhaallijn, waarbij niet alleen het grotere verhaal, maar ook verschillende sub-verhalen een plek krijgen, kan helpen met het vergroten van de eenheid en de samenhang in het verhaal wat wij op de verschillende plekken vertellen." Met het project Interpretatiekader zoeken RLN en NLS aansluiting bij de internationale best practices op dit gebied. Het Interpretatiekader is geënt op het 'Interpretation Framework Hadrian's Wall' dat in 2011 met succes is ontwikkeld en ook elders als model wordt gebruikt. Ook hebben we veel geleerd van het grondige werk dat in het kader van het 'Interpretation framework Donau limes' is gedaan.

Bijzonder in de Nederlandse situatie is de bestuurlijke complexiteit van de limes, waar we te maken hebben met drie provincies en een groot aantal gemeenten met een eigen limes-beleid. Bovendien is de limes-gemeenschap hier rijk geschaard met een aantal grote musea en universiteiten en een toegewijde groep ondernemers, archeologen, amateurs en andere vrijwilligers, die zich aan de limes hebben verbonden. Om recht te doen aan de vele stakeholders met eigen agenda's en onderwerpen is gekozen voor een interactief proces waarin de kennis en noden uit het veld leidend zijn voor de opbouw van het Interpretatiekader. De afgelopen maanden hebben we met het team een intensieve zoektocht doorlopen naar een wenselijk en haalbaar eindproduct dat recht doet aan de diversiteit en levendigheid van wat er in het veld gebeurt. We gaan ervan uit dat het eindproduct levend en bruikbaar is en voldoende flexibiliteit biedt om ook toekomstige inzichten en ontwikkelingen in zich op te nemen.

2 DOEL VAN HET INTERPRETATIEKADER

Bij de opdrachtverlening zijn vier hoofdvragen gesteld die in dit Interpretatiekader dienen te worden uitgewerkt:

- Wat is het grotere thema van de Neder-Germaanse limes, ook gezien in internationaal perspectief?
- Welke regionale thema's kunnen daaronder worden gehangen?
- Hoe kunnen deze verhalen worden verteld op een zodanige wijze dat bezoekers zich hier mee kunnen verbinden, waarbij ook aandacht is voor de combinatie van het verhaal, de locatie en de belangstelling van bezoekers?
- Hoe kunnen de makers en beheerders van bestaande limes-clusters en netwerken hiermee aan de gang en welke aanvulling behoeven deze lokale clusters (nog)?

Wat is een interpretatiekader?

De praktijk van erfgoedinterpretatie is in Groot-Brittannië ontwikkeld. Het woord interpretatie kent een aantal betekenissen maar wordt in dit kader gebruikt als vertaalslag tussen archeologische/historische plaatsen, objecten en feiten enerzijds en publiek anderzijds. Interpretatie is meer dan het vertellen van het verhaal of het uitleggen van artefacten aan de hand van archeologische kennis. Interpretatie gaat over het bevorderen van het begrip hiervan. Goede

Foto boven: De Zwammerdam-schepen zijn in de jaren zeventig van de vorige eeuw ontdekt tijdens de bouw van de zorginstelling Ipse de Bruggen in Zwammerdam. Nu is daar het Limesbezoekerscentrum NIGRVM PVLLVM geopend in de Haven, het centrale gebouw van de zorginstelling. NIGRVM PVLLVM presenteert het Romeinse verleden van de plek als onderdeel van het dagelijks reilen en zeilen van de instelling.

(Foto: Paul van der Heijden)

interpretatie geeft het publiek handvatten om naast kennisverwerving een persoonlijke verbinding met het erfgoed aan te gaan en het in relatie en als onderdeel van hun eigen leven te zien. Voor Hadrian's Wall is in 2011 voor het eerst een Interpretation Framework gemaakt 'Hadrian's Wall Interpretation Framework' (Genevieve Adkins and Nigel Mills, 2011). Hierin is voor een groot aantal sites een overkoepelend interpretatief verhaal gemaakt op basis van publieksonderzoek en erfgoedinterpretatie. Het 'Framework' veronderstelt dat het geen top-down geleid masterplan betreft maar een kader is waarbinnen partijen hun eigen richting kunnen ontwikkelen. Voor de Nederlandse situatie met de vele stakeholders is een dergelijke benadering ook relevant.

Maatschappelijk relevant en publieksgericht

Het Interpretatiekader dient om de bekendheid van het limes erfgoed te verbreden naar het publiek en de maatschappelijke waarde ervan te promoten door het publiek bij het erfgoed te betrekken. Het betrekken van het publiek bij erfgoed dient een maatschappelijk doel en waarborgt het behoud ervan. De Romeinse limes is een spiegel van onze huidige samenleving omdat het de internationale (globale) dimensie heeft van het Romeinse Rijk en concreet wordt in het lokale domein van onze leefomgeving. Het is erfgoed dat ons leert over onze geschiedenis en betekenis geeft aan onze dagelijkse omgeving. Het draagt verhalen in zich die nog steeds actueel zijn zoals over watermanagement en multiculturele samenleving. De limes draagt op veel plekken in Nederland bij aan de identiteit van de plek. In nieuwbouwwijken bijvoorbeeld, waar de aanwezigheid van oude Romeinse geschiedenis een gemeenschappelijk basis is voor nieuwe bewoners en bijdraagt aan een collectieve identiteit.

De Romeinse limes heeft ook toeristisch en recreatief veel potentie omdat het een groot verhaal is dat diverse Nederlandse plaatsen verbindt. Met het streven de limes op de UNESCO werelderfgoedlijst te zetten willen we als samenleving deze publieke en universele waarden van het limes erfgoed in het kleine en het grote benadrukken en behouden.

UNESCO stelt ons wat betreft publiekspresentatie voor een tweeledige uitdaging: in de eerste plaats moet de wetenschappelijke kennis op het gebied van geschiedenis, geografie en archeologie, die volgens het Statement of Outstanding Universal Value de kern vormen van het limes-erfgoed, begrijpelijk en compleet voor het publiek toegankelijk worden gemaakt. Daarnaast daagt UNESCO ons uit de limes ook te beschouwen als een metafoor voor onze hedendaagse leefwereld, een bron voor verbinding en wederzijds begrip. *“Naast de bescherming die erfgoed krijgt door plaatsing op de Werelderfgoedlijst, bevordert deze status ook het wederzijds begrip tussen culturen. Niet elk erfgoed op de lijst is per se mooi, maar alle zijn op een bepaalde manier uniek, van groot belang voor de mensheid en onvervangbaar.”* (<https://www.unesco.nl/artikel/wat-het-werelderfgoedverdrag>). Het Interpretatiekader heeft als doel een antwoord te bieden op deze tweeledige uitdaging.

Consistentie en compleetheid van het limes verhaal

De eerste uitdaging is om de wetenschappelijke kennis over de limes toegankelijk te maken voor publiek en te vertalen naar interessante en educatieve verhalen op locatie. Hiervoor biedt het Interpretatiekader het verhaal van de limes opgedeeld in zeven thema's. In een lopende en compacte tekst is de belangrijkste wetenschappelijke kennis over de limes als archeologisch en historisch fenomeen

neergezet als kader voor interpretatie. Dat wil zeggen dat specifieke plaatsgebonden verhalen op basis van dit kader verder uitgewerkt moeten en kunnen worden. De koppeling van thema's aan locaties doet concrete suggesties voor het versterken van de erfgoedinterpretatie op locatie. Op het grotere schaalniveau van de limes als geheel wil de toekenning van thema's aan sites ook de compleetheid en samenhang van de limes-presentatie verbeteren. Er zijn nu nog inhoudelijke hiaten in wat aan het publiek gepresenteerd wordt. De consistentie van de limes als geheel heeft te maken met de verbinding tussen locaties; elk verhaal dat op een site verteld wordt is onderdeel van een groter verband en wordt completer en boeiender in de samenhang met de andere hoofdstukken die elders opgevoerd worden. Met het versterken van de verhaallijn van de limes wordt ook de vertaling van wetenschappelijk onderzoek naar verhalen die voor het publiek interessant zijn nagestreefd. Bovendien biedt het een aanzet voor de ontwikkeling van educatieve producten.

Zorgdragen voor verbinding en verbreding

Het Interpretatiekader heeft ook als doel om in te gaan op de tweede uitdaging die door UNESCO is gesteld, namelijk het verbreden en vermaatschappelijken van het limes erfgoed. Het verhaal van de limes met zijn verschillende thema's biedt hiervoor inhoudelijke aanknopingspunten. Door het onderzoek naar publieksbereik is ook duidelijker wat de beste kansen zijn om publiek te verbinden aan de limes. De inventarisatie van gebiedsidentiteit van de limes-locaties geeft een eerste beeld in welke context de limes op locatie verschijnt en welke actuele thematiek hierbij aansluit. Met behulp van het Interpretatiekader kan beter worden ingespeeld op de specifieke interesse van bewoners, scholieren, recreanten, toeristen en cultureel geïnteresseerden die de omgeving van de limes bezoeken.

Bevorderen van een open en breed gedragen denkproces

Het Interpretatiekader inspireert en ondersteunt de limes-gemeenschap in het verankeren en verbinden van de archeologische presentaties aan de grotere (internationale) verhaallijn van de limes en aan de culturele, educatieve en recreatieve consument. Om beter in te spelen op de behoefte van de limes-gemeenschap worden de stakeholders van de limes nauw in het proces betrokken. Met het opleveren van het Interpretatiekader in oktober 2016 is het bedenken en ontwikkelen ervan niet af. Zowel het uitkristalliseren van de inhoud, het gesprek over de complementariteit van locaties en de maatschappelijke verbinding blijven ook straks in ontwikkeling. Het hoofdstuk 'curatorschap' beoogt dit als doel ook voor de toekomst veilig te stellen en geeft suggesties over hoe dat door de partners opgepakt zou kunnen worden.

3 INTERNATIONAL PERSPECTIVE

BY DR NIGEL MILLS MIFA, MAHI

Public presentation

Foto: Interpretatie van het Romeinse erfgoed in het Tullie House Museum in Carlisle. In de permanente tentoonstelling 'The Roman Frontier: stories beyond Hadrian's Wall' wordt aan de hand van objecten, de Romeinse cultuur aan de grens uitgelegd en vergeleken met symbolen en objecten uit het nu. Welke grensmuren bouwen we vandaag nog in de Wereld? (Foto: Catherine Visser)

Effective public presentation lies at the heart of protection – if people do not feel engaged with and do not value their Roman heritage and its contribution to modern life, they will have no interest in protecting it. The Frontiers of the Roman Empire WHS offers unrivalled opportunities for presenting and interpreting the Roman world to a wide range of modern audiences. The narrative of the Frontiers of the Roman Empire WHS is about far more than the military infrastructure and personnel of the Roman frontier army. The frontiers evolved and adapted in response to political, economic and other strategic factors at the heart of the Empire. To understand the frontiers is to understand the politics, the economy and the society of the Roman world.

The Dutch Limes makes an important and distinctive contribution to our under-

standing of the Roman frontiers through its nature as a river frontier, at once both a major trade corridor and supply route, and a defended boundary separating the Romans from the barbarians. In contrast to frontiers such as Hadrian's Wall which were heavily militarised and far from centres of agriculture and trade, the Dutch Limes represents a frontier area in which the full richness and impact of Roman culture and civilisation can be clearly observed. The story of the Batavians, their revolt against Rome, and their integration into the Roman Empire as respected soldiers and prosperous citizens, is widely known and has many intriguing facets reaching across the Empire: Batavian troops spearheaded the final campaign against the Druids in the Province of Britannia, they left us the Vindolanda writing tablets, they played a key part in Trajan's wars against the Dacians, and were a core element of the Emperor's personal horse guards. They, like the long history of hydraulic engineering the Romans initiated, have become an important part of the Dutch national identity. The Dutch Limes is characterised also by the exceptional preservation of organic materials resulting from the high water tables and waterlogged conditions at many of the frontier sites.

A UNESCO World Heritage Site

There is a deep resonance of the Roman frontier narrative with modern times. As a World Heritage Site, the Frontiers of the Roman Empire can also serve as an exemplar for promoting UNESCO's core values in developing the concept of World Heritage – promoting understanding, toleration, co-operation and respect amongst the nations of the world through awareness and appreciation of their distinctive heritage. Symbolic of occupation, conflict, migration and division, the Frontiers of the Roman Empire WHS provides an ideal context through which to promote UNESCO's values in the modern world.

UNESCO's core values with respect to World Heritage are encapsulated in the World Heritage in Young Hands project (UNESCO 2002) designed to encourage and enable tomorrow's decision-makers to participate in heritage conservation. The innovative Educational Resource Kit focuses on themes of Identity (who we are, who others are), Tourism (learning, benefit, understanding, management), Environment (natural and cultural, interactions with people, protection) and Peace (respect, understanding, toleration, co-operation).

As a transnational World Heritage Site potentially encompassing many nations across Europe, the Near East and North Africa and as a World Heritage Site whose Outstanding Universal Value reflects issues such as conflict, the imposition of Imperial power, cultural exchange, movement of peoples, economic stability and disparity, the Frontiers of the Roman Empire has a particular and perhaps unique opportunity to contribute to UNESCO's core values and objectives as set out in World Heritage in Young Hands.

Why do we need an interpretation framework?

A major issue in the public presentation of complex heritage sites such as the Dutch Limes is that many of the component monuments are essentially similar (Roman forts and other military installations). Each monument or location tends to produce similar artefacts and tell a similar story. Whilst academics may find important differences between each location, to the visitor they are pretty much the same. So each site potentially competes with its neighbours and tells a similar story from the visitor perspective. An interpretation framework provides a mechanism through which each site can tell a different story, thereby enhancing the visitor experience and enabling each location to complement its neighbour rather than competing with it.

The concept of an Interpretation Framework as a means of structuring interpretation for complex heritage sites comprising many similar or related visitor attractions (archaeological sites, museums, visitor centres etc.) was first explored through the Hadrian's Wall Interpretation Framework (Adkins and Mills 2011, Mills and Adkins 2013). The underlying rationale for the Interpretation Framework comprised:

- First, recognising that Roman sites and museums across the Roman frontiers are essentially similar and potentially repetitive from the perspective of the visitor.
- Second, recognising both the need and the opportunity to develop differentiated visitor offers, with each site or museum focusing on different themes or aspects of the Roman Frontier narrative and providing different visitor experiences.
- Third, advocating the use of good interpretation practice as recommended by professional interpreters across Europe (www.interpret-europe.net; www.ahi.org.uk).

At the 22nd Roman Frontiers Congress in Ruse in 2012 an overarching concept was proposed which outlines the potential scope of the Roman Frontier narrative for public presentation (Mills 2015, 943):

“The Roman Empire was one of the largest, most powerful and influential Empires the World has ever seen. Its impact and legacy continues to affect and shape our modern world although the high point of the Empire was over 2000 years ago. The frontiers ebbed and flowed in response to economic and political issues and decisions at the heart of the Empire and threats and pressures at its edges. Imperial ambition, Roman identity, external threats, trade, resources, communications and supply were important factors influencing the location, extent and nature of the frontiers and how they changed and evolved over time.

The frontiers of the Roman Empire defined the Roman world physically, symbolically and psychologically. The Emperors spent much of their time on the frontiers and depended on the army, mainly based on the frontiers, for support. Many Emperors came from the frontier areas, especially in the later Empire. The nature and physical structure of the frontiers and their military systems varied across the limits of the Empire, including walls and timber palisades, rivers, deserts and mountains.

The purpose of the frontiers varies too, over space and time and was often as much about controlling and managing communications, trade and movement of people as it was about defence. The frontiers were where the Roman world came face to face with others. As in the modern world, these frontier zones were marked by innovation, cultural exchange, conflict and ethnic mingling and diversity.

Today the story of the Roman frontiers symbolises many issues confronted by people and nations in the modern world, of conflict, security, mistrust, autocracy, economic prosperity and opportunity, religion, ethnicity and cultural exchange. They provide a window through which to look at the past, the present and the future. They provide a vehicle through which to explore and to promote UNESCO's core values in creating the concept of World Heritage – to promote understanding, toleration, co-operation and respect amongst the nations of the World.”

The Interpretatiekader builds on the distinctive characteristics of the Dutch Limes to create a thematic framework through which to provide visitors with high quality, differentiated, engaging and challenging visitor experiences. Different museums can focus on different themes or explore them in complementary ways. The core concept for the Interpretatiekader Romeinse Limes can be summarised as:

“The Dutch Limes was a river frontier. It's evolution as a key part of Rome's Imperial frontier system was heavily influenced by the river's dual role as a boundary to the Empire and as a major transport route, separating and bringing together at the same time. Native tribes supplied the frontier army with large numbers of recruits, and the Batavians in particular established a reputation for themselves as crack troops, fiercely loyal to the Emperor. The farmlands adjacent to the frontier supplied the frontier garrisons and enabled local populations to grow and prosper. Roman engineers developed sophisticated water management systems, contributing to this distinctive Dutch heritage. Today the well-preserved, waterlogged remains of forts, ports and civilian settlements provide a unique contribution to our understanding of Rome's frontiers and their rich legacy in the modern world.”

An exemplary network of high quality Roman museums and visitor sites which offer different experiences for different audiences is well on the way to being created. Several of these sites are examples of best practice internationally in connecting people and place at a local level, reflecting the attachment of Dutch communities to their landscapes and to their history and the contribution the Limes can make to local collective identity. Such sites include Limes visitors Centre NIGRVM PVLLVM Zwammerdam, Castellum Hoge Woerd, Park Matilo and Woerden. DOMunder and Archeon provide examples of best practice in creating an engaging and informative interpretive experience for visitors, while the collections of State Museum of Antiquities and Museum het Valkhof and the presentation of the Batavian story at the Museum Het Valkhof are internationally renowned.

There is a need to build on this network through partnership, to connect it physically and conceptually as a visitor destination with its own brand and identity, developing and promoting distinctive offers for different audiences at different

sites using interpretation best practice. As part of this process it is essential to undertake further audience research to ensure that future development reflects visitor needs and interests, enhances the collective offer and provides engaging and fulfilling interpretive experiences. It is also essential to undertake ongoing evaluation of the successes, impacts and shortcomings of the visitor offer at local, regional, national and international levels.

What is interpretation?

Some academics and curators have concerns about authenticity in public presentation, and professional interpreters fully agree with them. Professional interpreters recognise that all good interpretation has to be rooted in firm and accurate evidence. Interpreters also recognise though, that effective public presentation has to engage the visitor emotionally and intellectually with what is being presented. There must be some means through which people can connect with the information and find the information relevant to them.

It is important to note a difference in usage of the word interpretation between heritage interpreters on the one hand and by archaeologists and curators on the other. For archaeologists and curators interpretation is used to refer to the academic explanation of scientific information. The interpretation of an archaeological site for instance is taken to mean the academic explanation of the site on the basis of the archaeological and other evidence (or information) associated with it.

Professional interpreters use the word interpretation in a slightly different way (Tilden 1977). For interpreters, interpretation is more than explanation or the

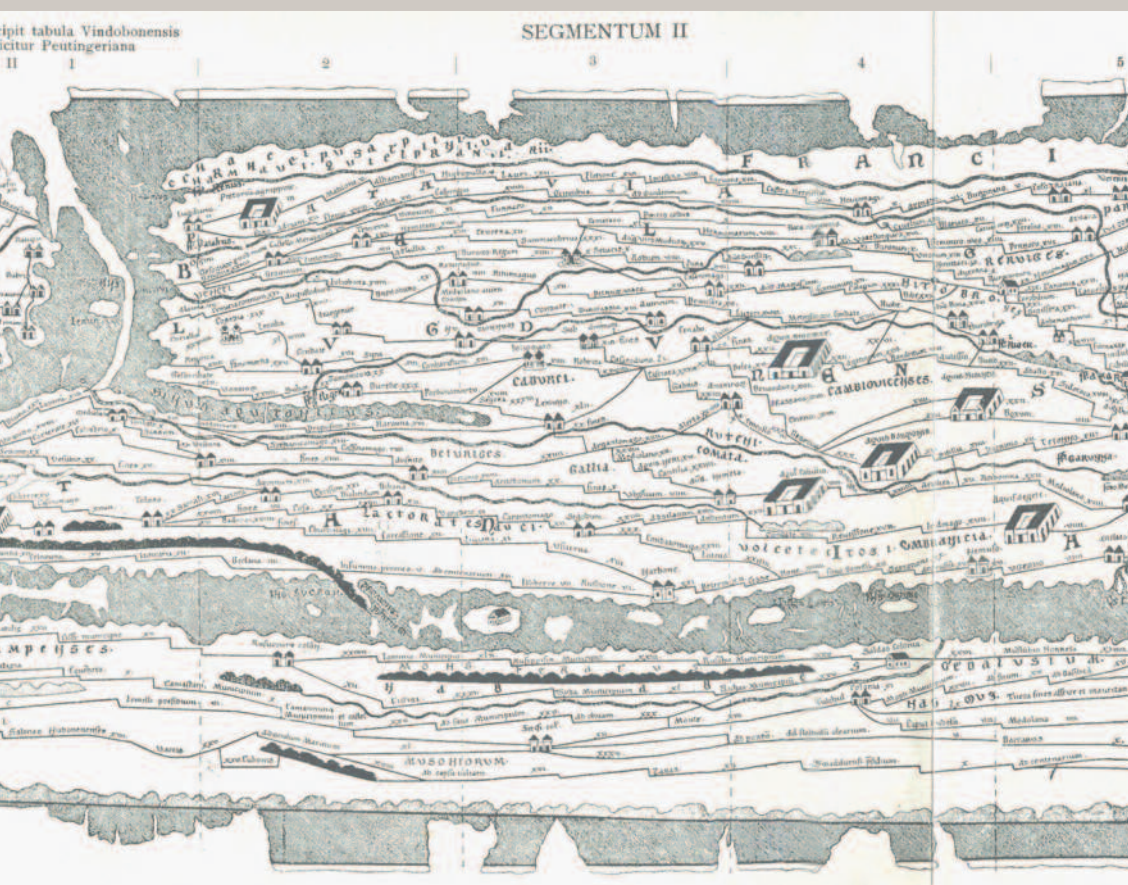

unadorned presentation of information; interpretation encompasses the idea of bringing to life what is being explained in ways that will engage and interest the public. Interpretation in this sense is nonetheless still anchored in the evidence itself and in scientific explanation – it simply goes further in focusing on those aspects and the techniques of presenting the information that are most likely to engage visitors.

Archaeologists and heritage site managers need to make the effort to connect with visitors, both local people and tourists. Making connections is not something that is done automatically. It requires thought and understanding of audiences, their expectations, interests and motivations. If we don't make the effort to connect we can hardly complain if our work is not funded and the public does not value the archaeology that we find so fascinating and are so passionate about.

- Adkins, G. / Mills, N. 2011. Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site – Hadrian's Wall Interpretation Framework – Primary Theme: The north-west frontier of the Roman Empire. Hadrian's Wall Heritage Ltd. Perth.
- Mills, N. & Adkins, G. 2013. The Hadrian's Wall Interpretation Framework. In: Mills, N (ed.). Presenting the Romans: Interpreting the Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site. The Boydell Press. Woodbridge 171-180.
- Mills, N. 2015. The Frontiers of the Roman Empire WHS – Public Presentation and Interpretation Planning. In Vagalinski, L., Sharankov, N., and Torbatov, S. (eds.) Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012. Sofia: National Archaeological Institute 941 – 947.
- Tilden, F. 1977. Interpreting our Heritage. Third ed. University of North Carolina Press. Chapel Hill.
- UNESCO 2002. World Heritage in Young Hands Kit. Seconded. UNESCO World Heritage Centre. Paris.

De Peutingerkaart, waarvan hier het westelijke fragment met Noord-West Europa, Spanje en Noord-Afrika, is een middeleeuwse kopie van een Romeinse kaart. Op de kaart zijn Romeinse steden en forten in een groot netwerk verbonden door wegen. De notatie van de kaart in dagmarsen vanuit Rome verraadt de militaire toepassing. In het Katwijkse Museum is een kopie van de Peutingerkaart te zien.

4 EINDRAPPORTAGE PUBLIEKSBEREIK

*Foto: Het maandelijkse evenement Romeinse Zondag in Park Matilo kent een gevarieerd programma van lezingen en kookcursussen tot gewoon luieren op het castellumveld. Het wordt georganiseerd door de Stichting Mooi Matilo samen met een aantal bedrijven en vrijwilligers. Ondanks de grote inspanningen van de organisatoren is het succes wisselend. Soms is het gezellig druk, maar het park kent ook stille Zondagen. Park Matilo is dan ook een duidelijk voorbeeld voor de uitdaging waar de toeristische en recreatieve ontwikkeling van de Romeinse limes voor staat.
(Foto: Hazenberg Archeologie)*

Een van de doelen van het Interpretatiekader Romeinse Limes Nederland is het vergroten van de bekendheid van de limes bij het publiek. Hiervoor is het nodig inzicht te krijgen in het publiek nu en het publiek van de toekomst. Het onderzoek naar het publieksbereik, dat in het kader van het Interpretatiekader is gedaan, is tweeledig. In de eerste plaats is bestaand onderzoek van musea, bezoekerscentra en sites naar hun publiek geïnventariseerd. In tweede instantie is met deze resultaten een workshop georganiseerd met stakeholders en met experts uit de toeristische, recreatieve en cultuursector over de interesses van potentiële doelgroepen. Het team heeft tijdens dit proces dankbaar gebruik gemaakt van de input van experts en stakeholders als ANWB, NBTC Holland Marketing, Toerisme Utrecht, RBT KAN, Storia, De Culturele Zaak, SAP, en vertegenwoordigers van musea en bezoekerscentra.

In dit kader heeft het team de volgende producten opgeleverd:

- Een inventarisatie van gegevens over bezoekers uit bestaande bronnen van 6 musea (reguliere en enkele speciale tentoonstellingen), 6 bezoekerscentra, en 5 evenementen/lokale opgravingen
- Een presentatie van NBTC Holland Marketing over Inkomend Toerisme in Nederland, t.b.v. eerder genoemde workshop

- Een presentatie over de inhoud en het proces van het Verhalend Raamwerk, t.b.v. eerder genoemde workshop
- Een presentatie over de resultaten van de inventarisatie en over het betrekken van stakeholders en experts, t.b.v. hierna genoemde workshop
- Het verslag van de workshop met 15 stakeholders en experts op 17/12/2015 over publieksbereik.

Publieksgroepen

Twee hoofdpublieksgroepen zijn als resultaat van het proces benoemd:

- Limes-adepten, de 'believers'.
Dit is de vrij kleine groep van enthousiaste en betrokken bezoekers aan en/of deelnemers van de vele tentoonstellingen en activiteiten rondom de limes. Zij zijn vaak actief op zoek naar relevante informatie. Het is een voor het levend maken en houden van de limes-sites cruciale groep.
- en zij die 'Romeinen en/of de limes min of meer toevallig tegenkomen'.
Het gaat hier om veruit de grootste groep bezoekers/ deelnemers. Zij komen in aanraking met Romeinen en/of limes als onderdeel van andere (landschappelijke, museale en/of stedelijke) bestemmingen, ook wel 'bijvangst' genoemd. Als er voldoende verwondering en interesse wordt opgeroepen bij die nieuwe ontmoetingen, kunnen zij geleidelijk gaan horen bij de eerste groep.

Het is van belang een onderscheid te maken in de *volgende 7 publieksgroepen*:

- Limesbezoekers: zijn al betrokken bij de limes, waar en wanneer dan ook.
- Bewoners/lokale organisaties: beleving en verbeelden de historie van de eigen leefomgeving.
- Museumbezoekers: hebben interesse in cultuur en kennis en in toenemende mate ook beleving. Zij zijn slechts deels geïnteresseerd in Romeinen/limes.
- Bezoekers van attractieparken/bezoekerscentra: voor hen komt beleving op de eerste plaats en historie op de tweede.
- Cultuurtoeristen: hebben interesse in de cultuur en historie van de stad en zijn niet primair in Romeinen geïnteresseerd.
- Buitenrecreanten: fietsen, wandelen of varen en beleving cultuurlandschap. Qua aantallen belangrijk, minder qua omzet.
- Scholieren: met name basisonderwijs komen, al dan niet in groepen, in aanraking met de Romeinse limes als onderdeel van de canon van de Nederlandse geschiedenis.

Typen limes aanbod

De rapportage onderscheidt de volgende 'intermediairs/groepen' met *limes gerelateerd aanbod*:

- Landelijke musea
- Kleinere musea
- Attractieparken/bezoekerscentra
- Stichtingen/verenigingen/informele organisaties van vrijwilligers, en hun activiteiten
- Ondernemers

Bezoekerscijfers huidige publiek

De inventarisatie kan cijfermatig als volgt worden samengevat:

- Bijna 0,5 mln. bezoekers/ jaar aan musea met 'iets/veel met Romeinen'
- Ruim 0,5 mln. bezoekers/jaar aan attractieparken/ bezoekerscentra met 'iets/ veel met Romeinen'
- Enige overlap in de twee genoemde groepen
- Aantallen bij opgravingen, festival, etc.: 'duizenden/jaar' per evenement; vooral lokaal/ regionaal publiek
- Internationale toerist: 1-5 % (9% Archeon)
- Leeftijd en opleiding hoog bij museabezoekers; veel NRC en Volkskrant-lezers
- Bijzondere tentoonstellingen scoren goed
- Veel herhaalbezoekers bij musea
- Weinig bezoekers met (klein-) kinderen; is expliciet gemeten bij aantal bijzondere tentoonstellingen
- Rond 60% van de bezoekers aan musea is 'landelijk'

Potentiele bezoekers uit binnen- en buitenland

In de workshop van 17/12/2015 is allereerst stilgestaan bij de mogelijkheden om de grote groep minder geïnformeerde en geïnteresseerde binnenlandse en lokale bezoekers beter te bereiken.

In dit hoofdstuk zijn op dit punt diverse aanbevelingen gedaan. Daarnaast is naar verwachting nog veel groei van bezoekers uit het buitenland mogelijk.

Van de huidige bezoekers aan 'limes gerelateerde locaties' is slechts 1-5% internationaal, met Archeon als uitzondering met 9%. En dat terwijl Nederland als geheel op weg is naar 16 miljoen internationale bezoekers per jaar.

Als de keuze wordt gemaakt om die doelgroep expliciet te gaan benaderen, vereist dat verbinding met specifieke kennis/netwerk/beurzen, apart budget, een overkoepeld plan van aanpak, een zorgvuldige selectie van de sleutelplekken, en een goede match tussen het aanbod en de te verwachten interesse. Het verhaal is daarbij leidend, met een presentatie van het aanbod vanuit de inhoud.

Bepleit wordt waar mogelijk te zoeken naar een combinatie in het aanbod met andere partijen, thema's, activiteiten, etc.

Er ligt mogelijk een grote rol voor touroperators, over land en water. Aanbevolen wordt om te focussen op toeristen uit Duitsland, België en Engeland, qua aantallen totaal, en qua museumbezoekers op zelfde doelgroep plus Frankrijk.

De potentie voor internationale 'limes bezoekers' valt vooral te halen uit een gecombineerd aanbod met steden (35%), toeren door het land (10%) en culturele vakantie (9%). Gebleken is, dat de genoemde toeristen de volgende activiteiten ondernemen in Nederland: stadswandeling: 53% (!); musea 34%; bezienswaardigheden/ historische plaatsen: 32%.

Meer inhoudelijk heeft het proces de volgende bevindingen opgeleverd

Het bevorderen van het publieksbereik werkt vaak het beste in combinatie met andere partijen, activiteiten, evenementen, thema's, etc. De bekendheid en de aantrekkingskracht van de limes is nog veel te klein voor een *stand alone*-aanpak.

Presentatie van het aanbod moet bij voorkeur gelaagd zijn, laat de bezoeker zelf dieper graven, en houdt de informatie kort en simpel.

Het Raamwerk kan een grote rol spelen bij het ondersteunen van bestaande activiteiten, door het beschrijven van gebiedsidentiteiten, het onderscheid tonen tussen sites, en het aantrekkelijk beschrijven van thema's, verhalen etc.

Belangrijk is om aan te sluiten bij lokale betrokkenheid om vervolgens inhoudelijk en organisatorisch verbindingen te maken met het grotere geheel.

De opgave is zich te verplaatsen in de verwachtingen van het potentiële publiek, en daarop aan te sluiten met bijbehorende verhalen. Verschillende doelgroepen hebben verschillende verwachtingen, en moeten dus een verschillend aanbod krijgen.

Probeer handig in te spelen op de hiervoor beschreven gedachte van 'bijvangst' van bezoekers bij wandelingen in stad en landschap, door verwondering over limes op te wekken. Een verwijzing naar hedendaagse thema's kan daarbij nuttig zijn, om herkenbaarheid voor de bezoeker te vergroten.

Educatie is een belangrijk instrument voor verbreden van het bereik en kennis.

Gepleit is voor een sterk kenmerk/beeldmerk op cruciale plaatsen langs de limes. Het buitenland kent daar goede voorbeelden van.

Het is al vaak gezegd: het vergroten van het publieksbereik van de limes gaat niet vanzelf. Benutten van het momentum van de UNESCO-nominatie kan versterkend werken. Maar ook dat gaat niet vanzelf.

Gepleit wordt voor een overkoepelende en planmatige aanpak op gebied van marketing en promotie, met bijbehorend budget. Met waar mogelijk verbindingen met andere partijen en thema's.

Tot slot: er is veel passie, kennis en energie bij de vele lokale en regionale limes-activiteiten en actoren. Het verbinden, faciliteren en inspireren van dit bottom-up draagvlak met zijn talloze vrijwilligers is essentieel voor het duurzaam exploiteren van de sites, en voor het opschalen van het publieksbereik.

Vervolg

Een belangrijke aanbeveling uit de workshop is om gericht publieksonderzoek uit te voeren. Er ligt een aanbod van de ANWB, om onder haar leden een enquête te houden over kennis van en belangstelling voor de limes.

Een tweede aanbeveling is, om doelgericht aan de slag te gaan met het verkennen en bereiken van de internationale toerist.

Op verschillende manieren is gepleit voor een overkoepelend marketingplan, met bijbehorende activiteiten en budget.

Zinvol is tot slot, om periodiek het bezoek te monitoren van de vele musea, bezoekerscentra en meer lokale activiteiten.

5 HET VERHAAL VAN DE LIMES

De hulpstroepenforten in de Nederlandse rivierdelta zoals het hier afgebeelde fort NIGRUM PULLUM bij Zwammerdam zijn aan de Rijn gebouwd op de smalle oeverwal tussen rivier en achterliggend moeras. De rivier de Rijn vormt de natuurlijke bescherming en belangrijke internationale transportverbinding waar het de Romeinen om te doen is. Op de afbeelding is het hele complex van rivier, castellum, haven, badhuis vicus en limesweg te zien.

(Illustratie: Drs. Ulco Glimmerveen)

De internationale werkgroep heeft voor het toekomstig werelderfgoed de volgende titel gekozen: *Frontiers of the Roman Empire: the Lower German Limes* (Grens van het Romeinse Rijk: de Neder-Germaanse Limes). In het kader van het Interpretatiekader is veel debat geweest over een goede titel. Romeinse Limes is de titel die in uitingen richting het publiek wordt gebruikt terwijl Neder-Germaanse Limes de internationaal wetenschappelijke benaming is. In dit hoofdstuk, dat gaat over de wetenschappelijke thema's voor interpretatie, is gekozen voor 'Neder-Germaanse limes' met als ondertitel 'Romeinen langs de Rijn'. Hiermee worden twee fenomenen van de limes in Nederland benoemd die dit erfgoed uniek maken: de mensen, verzameld in een Romeinse samenleving en het landschap, gedomineerd door de Rijn.

De limes in Nederland maakte deel uit van de grensverdediging van het Romeinse Rijk, dat zich uitstreckte van Noord-Engeland tot in het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Langs natuurlijke barrières, zoals rivieren en woestijnen, markeerden de Romeinen hun rijksgrenzen met forten en wachtposten. In Nederland hebben archeologen Rome's grens langs de oude loop van de Rijn, tussen Katwijk en Lobith, aannemelijk gemaakt en op veel plaatsen ook archeologisch aangetoond. In de natte ondergrond van het Nederlandse rivierengebied zijn resten van o.a. grootschalige werken die het leger aanlegde goed bewaard gebleven, maar kennen we ook bijzonder veel restanten van het dagelijks leven langs de grens. De limes is daarmee een rijk archeologisch monument dat ons een unieke blik gunt in het verre verleden van Nederland toen daar de grens liep van een machtig wereldrijk: Rome.

De Romeinse grensbeveiliging was niet geschikt en bedoeld om grote aanvallen te weerstaan. Zij was ingericht voor het snel overbrengen van berichten en als alarmeringssysteem bij gevaar van buitenaf. De limes was niet alleen een militaire markering, maar vooral een grenszone van het Romeinse economische gebied, gericht op controle en regulering van het dagelijkse verkeer van goederen en personen over de Rijn. De grensovergangen dienden als marktplaatsen voor de handel met de volkeren buiten het Romeinse Rijk.

De limes moest de volkeren aan de beide kanten van de grens laten zien, dat hier het machtige Romeinse Rijk begon met al zijn verworvenheden. De instrumenten van Rome's centrale macht, die overal langs de limes aanwezig waren, zoals het leger, het geld, het schrift en de architectuur waren voor iedereen te begrijpen symbolen.

Als iemand de grens wilde overschrijden, moest hij zich aan de geldende wetten van het rijk onderwerpen. Gemeenschappen binnen het Romeinse Rijk waren goedschiks of kwaadschiks onderworpen en belastingplichtig. De elite van een lokale gemeenschap fungeerde in de regel als tussenpersoon voor Rome.

Na een lange aanloop van op Germania gerichte Romeinse aanvalsplannen startte de aanleg van de limes langs de Rijn in Neder-Germanië vanaf 40 na Chr. Dit had waarschijnlijk te maken met het beveiligen van de transportroute richting Engeland, met het oog op de verovering van Engeland. Dit doel werd in 43 onder de Romeinse keizer Claudius bereikt. Het leger daar moest bevoorraad worden vanuit het vasteland en de meest geschikte route was de Nederlandse delta. In sommige delen van het Romeinse Rijk bleef de grens bestaan tot in de 6de eeuw.

Vondsten van schepen, bruggen, kades, wegen en stenen gebouwen in Nederland wijzen erop dat de Romeinen hun tijdgenoten op technologisch gebied ver vooruit waren en het landschap en de samenleving op ongekende schaal naar hun hand konden zetten.

Wanneer is de limes ontstaan en waarom werd zoveel moeite besteed aan de bouw van de limes in onze natte rivierdelta zo ver van Rome?

1a. Van verovering naar grensverdediging

Tijdens de oorlogen in Gallië (58-51 voor Chr.) veroverde de Romeinse generaal Julius Caesar een groot deel van West-Europa, waarschijnlijk tot aan de Rijn, en voegde dit toe aan het Romeinse Rijk. Sindsdien beschouwden de Romeinen Nederland ten zuiden van de grote rivieren als deel van hun Imperium.

Het Nederlandse rivierengebied was vanaf 19 voor Chr. uitvalsbasis voor de Romeinse veldtochten naar Germania ten noordoosten van de Rijn, die tot doel hadden dit gebied in te lijven bij het Romeinse Rijk. Hiervoor werden meerdere legioenen samengebracht in een groot kamp in Nijmegen.

Rond 12 voor Chr. werd op het Kops Plateau in Nijmegen een belangrijke commandopost voor de Romeinse legerleiding ingericht, mogelijk bedoeld als coördinatiepunt voor de veldtochten.

Na zware nederlagen in het Germaanse gebied, waarbij drie legioenen onder aanvoering van de Romeinse generaal Publius Quinctilius Varus door de Germaanse stammen waren afgeslacht, veranderde de Romeinse strategie tegenover de Germanen geleidelijk van offensief naar defensief. Uiteindelijk gaven de Romeinen hun pogingen om delen van Germanië aan het rijk toe te voegen helemaal op en

Rembrandt schilderde 'De samenzwering van de Bataven onder Claudius Civilis' in 1661 voor het nieuwe stadhuis op de Dam. Het onderwerp van het schilderij is de opstand van de Bataven tegen de Romeinen, een geliefd onderwerp in de 17de eeuw. Hiermee wordt gezegd dat de zucht naar onafhankelijkheid die leidde tot de opstand tegen Filips II de Nederlanders in het bloed zou zitten. Zij zouden, zo was de gedachte, immers afstammen van de Bataven. (collectie Nationaal Museum Stockholm)

werd de Rijn rond het midden van de 1ste eeuw definitief de grens van het Romeinse Rijk.

Omdat keizer Claudius had gekozen voor de inlijving van Britannia kreeg zijn generaal Corbulo, die in het Friese gebied actief was, in 47 na Chr. opdracht zich terug te trekken ten zuiden van de Rijn. Enkele forten die gebouwd waren voor de verovering van Germania, zoals het fort bij Vechten en dat bij Meinerswijk, werden opgenomen in deze grens toen Rome besloot de expansie te staken en het veroverde gebied zeker te stellen.

Nergens anders is de limes zo lang onafgebroken in gebruik geweest als in Neder-Germanië, het gebied tussen de Noordzee bij Katwijk en de Vinxtbach ten zuiden van Remagen. Hier is de ontwikkeling van het grenssysteem, van de militaire architectuur en van de fortificaties op enkele plaatsen over een periode van meer dan vier eeuwen te volgen. Zo zijn in Nijmegen meerdere typen van fortificaties aanwezig, waarmee de ontwikkeling van de fortenbouw in de vroeg-, midden- en laat-Romeinse tijd goed kan worden nagegaan.

Alle elementen van het verdedigingssysteem zijn direct in de zone langs de Rijn te vinden: legioenskampen, forten van de hulptroepen, wachttorens, maar ook vlootbases en het paleis van de keizerlijke gouverneur in Keulen.

1b. Een grens voor vierhonderd jaar

De aanleg van het grenssysteem startte in Nederland vanaf ca. 40 na Chr. met de bouw van een keten van houten forten (*castella*) en wachttorens langs de toenmalige Rijn, tussen Katwijk aan Zee en Lobith. Zij werden bemand door eenheden van de hulptroepen van het Romeinse leger. Vermoedelijk pas vanaf het midden van de 5de eeuw waren de Romeinen permanent uit dit gebied vertrokken, na ruim 400 jaar bezetting.

Deze houten forten gingen in vlammen op tijdens de opstand van de Bataven (69-70 na Chr). Maar toen die opstand was onderdrukt werden zij meteen herbouwd, in de loop van de 2de eeuw geleidelijk aan steeds meer in steen dat vanuit Duitsland werd aangevoerd. Hiervoor werden tal van platbodemschepen gebouwd die voor de duizenden transporten van bouw materiaal over de Rijn werden ingezet.

Midden in het gebied van de Bataven, iets verder van de Rijn grens verwijderd, werd in Nijmegen in 70 na Chr., als reactie op de Bataafse opstand, een legioenskamp (*castra*) aangelegd. Op dezelfde plek had bijna 90 jaar eerder ook een groot legioenskamp gelegen. Dit nieuwe kamp, dat door Romeinse legionairs werd bemand, was ruim dertig jaar de basis van het Tiende Legioen Gemina. Toen rond 85 de provincie Neder-Germanië werd ingesteld bestond de Neder-Germaanse limes uit een aaneengesloten keten van forten, die steeds werden aangelegd op plaatsen waar riviertjes in de Rijn uitstroomden of waar waterlopen zich splitsten en diende zo wellicht als blauwdruk voor andere grenssectoren. In de periode daarna vonden langs de limes verbeteringen en kleine veranderingen plaats aan de bestaande infrastructuur. De meeste forten werden in de loop van de 2de eeuw geleidelijk herbouwd in steen. De weg langs de Rijn, die aanvankelijk niet overal doorliep, werd verbeterd, verhoogd en van bruggen voorzien. Daarnaast wisselde de bezetting van de forten omdat andere troepen in Neder-Germanië werden gelegerd.

Aan het eind van de 3de eeuw stortte de grensverdediging ineen als gevolg van de economische teruggang, interne strijd en invallen van Germaanse stammen die plunderend het Romeinse gebied binnenkwamen.

In de 4de eeuw konden de Romeinen hun gezag tijdelijk herstellen, maar niet alle grensforten werden weer in gebruik genomen. Rome vertrouwde nu meer op een grote legermacht in het achterland, die zich snel kon verplaatsen. Wanneer vijandelijke troepen door de grens heen braken, moest dat leger de invallers als-nog opvangen en verslaan. Vanaf de late 4de eeuw werd het verdedigingssysteem versterkt door de vestiging van onderworpen stammen en betaalde Germaanse strijdgroepen, zoals de Franken.

Aan het einde van de 4de eeuw werden nog de Maasbrug bij Cuijk en het *praetorium* in Keulen gerepareerd. Op dat moment was Nijmegen waarschijnlijk het meest noordelijke fort in handen van het Romeinse leger. Het werkelijke einde van de Romeinse macht langs de Rijn grens, in de tweede helft van de 5de eeuw, valt samen met de opkomst van een nieuwe macht in Noord-Europa: de Frankische koningen, die zichzelf als erfgenamen van het Romeinse Rijk in het noordwesten beschouwden.

1c. De opstand van de Bataven en de rol van het leger

De functie van het leger was het garanderen van de rust in het binnenland, het zorgen voor de ontwikkeling van het achterland van de limes en het demonstreren van de kracht van Rome. Dit wordt goed zichtbaar na de beroemde opstand van de Bataven in de jaren 69-70.

De gedwongen zelfmoord van keizer Nero in 68 en de opeenvolging binnen één jaar van vier generaals die zich tot keizer lieten uitroepen, zorgden voor grote onrust in Rome en ook in onze streken.

De Bataven die al grote aantallen soldaten leverden voor de hulptroepen van het Romeinse leger werden door de nieuwe keizer Vitellius op brute wijze gedwongen nog meer rekruten te leveren dan was afgesproken. Bovendien was ook de Bataafse lijfwacht van de keizer, nadat zij Nero uiteindelijk in de steek had gelaten, naar huis gegaan. Julius Civilis, een telg van hoge Bataafse adel, die Romeins burger en officier in het Romeinse leger was, werd door de keizer gevangengenomen en zijn broer werd zelfs door de Romeinen vermoord.

Deze combinatie van redenen zal voor de Bataven aanleiding genoeg zijn geweest om een opstand tegen het Romeinse gezag te starten. Bevriende stammen sloten zich al snel aan bij de leider van de opstand Julius Civilis en vrijwel alle limesforten tussen de Noordzee en Keulen gingen in vlammen op.

De Bataafse opstand is vastgelegd door de Romeinse geschiedschrijver Tacitus in zijn 'Historiën'. Dit boek geeft een uitvoerige beschrijving van het verloop van de strijd met als hoogtepunt de belegering en verwoesting van Rome's grootste legioenskamp Vetera *castra* bij Xanten.

De gebeurtenissen kunnen worden gekoppeld aan tal van archeologische ontdekkingen zoals de massagraven van cavaleristen en hun paarden bij Gelduba en brandlagen in veel *castella* langs de Nederrijn.

Met de wederopbouw van de beschadigde militaire installaties en de vervanging

van uit de gratie geraakte troepen door nieuwe soldaten bracht keizer Vespasianus de Neder-Germaanse limes weer op orde.

De Bataafse opstand had de Romeinen duidelijk gemaakt dat het gevaarlijk was om lokale hulptroepen, zoals de Bataven, in hun thuisland in te zetten. In het vervolg werden zij dan ook ver van huis geplaatst. Een andere consequentie van de opstand was dat er een legioen, het Tiende Legioen Gemina, in Nijmegen werd gestationeerd, vlak bij het bestuurlijke centrum van de Bataafse *civitas*. De bedoeling hiervan was enerzijds om de opstandige stammen van de Benedenrijn te herinneren aan de kracht van Rome en anderzijds om te helpen bij de ontwikkeling van de Bataafse stedelijke, bestuurlijke en communicatieve infrastructuur.

Ook het schilderij 'De vredesonderhandelingen tussen Claudius Civilis en Quintus Petillius Cerealis' was bedoeld voor het stadhuis op de Dam. Ferdinand Bol beeldt Claudius Civilis af als Romeinse officier. Claudius Civilis staat aan de linkerkzijde van de brug met op de voorgrond wachtende Bataven. Hun ongedwongen poses, het etend kind, de hond en de vrouw die de toeschouwer aankijkt overbruggen de afstand tussen het historische tafereel en de 17de eeuwse toeschouwer. (collectie Rijksmuseum)

Was de Rijn een scheidende grens ter bescherming van het grondgebied van het rijk tegen vijandige volkeren? Of was de rivier vooral belangrijk als de transportader van dit deel van het Romeinse Rijk en voor de grondstoffentransporten van en naar Engeland?

2a. Het landschap in de Romeinse tijd

Net voorbij de Duits-Nederlandse grens begint bij de splitsing van de Rijn en de Waal de rivierdelta. Hier wordt het landschap gekarakteriseerd door stuwwallen, zandige, verhoogde stroomgordels en rivierafzettingen en verder naar het westen door uitgestrekte veengebieden. Dit landschap bepaalde grotendeels waar bewoning mogelijk was.

In het oosten van het land slepen de Rijn en de Waal een breed dal uit door de in de voorlaatste ijstijd gevormde stuwwal en spoelzandvlakte. Dit veroorzaakte grote hoogteverschillen, onder andere bij het Montferland, de Veluwezoom en bij Nijmegen en Kleve. De Romeinen kozen voor hun forten de droge en strategisch gunstig gelegen locaties uit, zoals de stuwwal van Nijmegen met zicht op het laag gelegen rivierenland. Andere forten werden aangelegd op de relatief droge oeverwallen langs de rivieren in de nabijheid van zijriviertjes. De rivieren werden zo als natuurlijke barrières gebruikt.

In de uiterwaarde van Meinerswijk bij Arnhem is de principia, het hoofdgebouw van het fort, in het veld verbeeld. Op de foto is net de hoge begroeiing weggehaald die 's zomers bezit neemt van het terrein. Het castellum van Meinerswijk is het enige in Nederland dat nu nog in de directe invloedssfeer van de rivier de Rijn staat. (foto: Paul van der Heijden)

Het westen van Nederland kenmerkte zich door uitgestrekte, vrijwel ontoegankelijke veengebieden, waar de Rijn en de veenstroompjes de enige toegang vormden tot het achterland. Het landschap werd gedomineerd door de rivier: het was drassig, met brede kreken. Alleen de hoger gelegen gronden, de oude oeverwallen van de rivier, konden bewoond worden. De riviervlakte was in de Romeinse tijd een complex en zich continu verjongend systeem van hoofdstromen, oudere beddingen en afgesneden en verzandende zijarmen.

De Romeinen maakten optimaal gebruik van de landschappelijke omstandigheden en van de natuurlijke hulpbronnen in het gebied, zoals hout voor de bouw van hun forten. Ze deden, zo nodig, ook ingrepen in het landschap, zoals het graven van kanalen en het omleggen van rivieren.

Gezien de grote behoefte aan hout is het Nederlandse rivierengebied in de loop van de 2de eeuw vrijwel geheel ontbost geraakt. Na de 3de eeuw veranderde het landschap ingrijpend. Door de ontvolking van het platteland konden de bossen geleidelijk aan weer oprukken.

2b. De Rijn als grens van het Romeinse Rijk

De Rijn was de natuurlijke grens waarlangs het grenssysteem werd aangelegd. Een militaire weg verbond een aaneengesloten serie van ca. 30 forten en vermoedelijke tussenliggende wachttorens met elkaar. Archeologen hebben in de 19de eeuw dit fenomeen de Romeinse term 'limes' gegeven. Dit grenssysteem beschermde het rijk tegen invallen en diende als bewaking voor de scheepvaart en ander verkeer in de Rijncorridor.

Het Neder-Germaanse deel van de limes is nooit een lijngrens met aaneengesloten muren geweest. In plaats daarvan bestaat de limes uit forten (*castella*) en wachttorens die steeds zijn aangelegd op strategische plaatsen op de min of meer droge zuidelijke oeverwal van de Rijn, daar waar zijrivieren in de Rijn uitmondden. De legioensforten van de limes lagen tussen en achter de *castella*. In Nederland is alleen in Nijmegen een legioensfort geweest. Uit de ligging van de forten, op plaatsen waar waterwegen het voorland of achterland ontsloten, blijkt dat het Romeinse leger naast de Rijn ook de zone aan beide zijden van de rivier wilde beheersen. In het uitgestrekte veengebied in het westen van Nederland waren de veenrivieren de enige begaanbare routes.

In het oostelijke rivierengebied lag het enige bekende *castellum* van Arnhem: Meinerswijk, even ten westen van het punt waar nu de IJssel van de Rijn aftakt. Mogelijk heeft de Romeinse generaal Drusus hier in 12 voor Chr. een kanaal aangelegd, zodat beide rivieren met elkaar verbonden werden en er een verbinding ontstond met de Zuiderzee (het Flevomeer) en het woongebied van de *Frisii*. Dit kanaal (*Fossa Drusiana*) kan het ontstaan van de huidige bovenloop van de IJssel hebben bevorderd of zelfs veroorzaakt.

In principe was de hele grenszone, met uitzondering van de stedelijke gebieden van Keulen, Xanten en Nijmegen, militair gebied. Deze grenszone met nederzettingen, boerderijen en ambachtelijke bedrijven diende de bevoorrading van de troepen. Een deel van het land werd ook door de soldaten zelf bewerkt. Tot het militaire gebied (*prata* of weidegrond) behoorde ook een brede strook van zeker enkele kilometers op de noordelijke Rijnsoever die, zoals door de Romeinse

historicus Tacitus wordt vermeld “onbewoond was en bestemd voor gebruik door soldaten”. Hier kunnen ook steenbakkerijen van het leger hebben gelegen. In de loop van de 3de eeuw mochten Germanen zich wel op de noordelijke oever van de Rijn vestigen, maar onder voorwaarde dat zij zich trouw aan Rome toonden.

2c. De Rijn als cruciale militaire verbinding

Veilige transportroutes over de rivier en over land waren cruciaal voor het Romeinse leger. De soldaten langs de grens stelden de bevoorrading van de troepen in Germanië en Brittannië veilig door de grens te controleren. De Neder-Germaanse vloot zorgde met snelle patrouilleschepen voor de beveiliging van de transporten over de rivier.

Alleen al voor de bouw en het onderhoud van de forten, wegen en kades moeten duizenden transporten hebben plaatsgevonden. De tufsteen en kalksteen kwamen uit de Eifel en de Maasvallei honderden kilometers naar het zuiden.

Er waren ook veel transporten bestemd voor het leger in Engeland dat behoefte had aan producten waaraan zij gewend waren geraakt, zoals olijfolie, ingemaakte olijven, wijn, visproducten en luxe aardewerk. Via de rivier ontwikkelde zich een bloeiende lange-afstands-handel in allerlei producten, die soms zelfs uit het oostelijke Middellandse Zeegebied werden aangevoerd. Het belang van watertransport blijkt ook uit het feit dat elk *castellum* met de hoofdpoort op de kade aan de Rijn is gericht. Bij enkele *castella* zijn havens aangelegd in de zijarmen van de Rijn om geen last hebben van de stroming van de Rijn. De havens zijn

bijzonder rijke vindplaatsen door de aanwezigheid van scheepswrakken en grote hoeveelheden afval uit de *castella* en de *vici*. Zo zijn scheepswrakken, havenwerken, kapotte militaire uitrusting, gebruiksvoorwerpen en gereedschappen in de castella-havens in grote hoeveelheden gevonden. Een bijzondere vondstcategorie vormen de rituele *deposities* (offergaven) van wapens en helmen.

Maar ook de soldaten in de forten langs de Rijn werden grotendeels via de rivier bevoorraad. Voor deze transporten werd infrastructuur aangelegd langs de rivieren, zoals jaagpaden, losplaatsen en opslagplaatsen.

De forten en wachttorens werden vanaf het eind van de 1ste eeuw met elkaar verbonden door een weg, de limesweg, die met veel moeite was aangelegd op de rivieroever. De weg moest op sommige plaatsen worden versterkt met boomstammen, palen of planken, aangelegd in de vorm van kistwerk, die het mogelijk maakten laaggelegen, natte komgronden zonder problemen over te steken. Voor het militaire verkeer, patrouilles en troepenbewegingen, en voor de vervoers- en postdienst (*cursus publicus*) waren zowel de Rijn als de limesweg van groot belang.

Vanuit de grenszone langs de Rijn werden wegen aangelegd die het achterland moesten ontsluiten. Deze zorgden voor de verdere verspreiding van goederen landinwaarts en voor de aanvoer van goederen vanuit het achterland naar het leger aan de grens. Daarmee werd het Romeinse leger naast bezettingsmacht ook aanjager voor de ontwikkeling van het gebied en raakten de nederzettingen in het achterland betrokken bij de sociale en economische ontwikkeling. Dit proces wordt Romanisering genoemd en het verklaart de wijde verspreiding van Romeins materiaal ver weg van de limes.

Op de reconstructietekening van castellum Matilo in het jaar 200 na Christus is het hele militaire complex langs de Rijn afgebeeld: het castellum, civiele nederzetting, haven en limesweg gelegen bij de monding van het kanaal van Corbulo in de Rijn. De civiele nederzetting en de haven strekken zich uit over beide oevers van het kanaal.

(Tekening: Mikko Kriek)

Hoe zat de limes in elkaar, bestuurlijk, organisatorisch en ruimtelijk?

3a. De bestuurlijke inrichting van het gebied langs de limes

Nederland ten zuiden van de Rijn was vanaf de regeringsperiode van keizer Augustus onderdeel van het militaire gebied dat administratief was ingedeeld bij de provincie Gallia. Het opperbevel over het leger langs de Nederrijn lag aanvankelijk bij generaals. Na de inrichting van de provincie *Germania Inferior* berustte het bij de stadhouder van de provincie.

Toen het Romeinse bestuur in de provincie Gallia werd georganiseerd vormden de stamgebieden het uitgangspunt voor de nieuwe indeling en kreeg het woord *civitas*, letterlijk vertaald 'burgerij', een territoriale betekenis, waarbij het een stamgebied omvatte. De belangrijkste nederzettingkern in zo'n gebied ontwikkelde zich meestal tot een nieuw bestuurscentrum. Zo had in Nijmegen het Oppidum Batavorum waarschijnlijk al vanaf het begin van de 1ste eeuw de functie van bestuurscentrum van de Bataafse *civitas*, hoewel het bepaald geen inheemse nederzetting was, maar eerder een Romeins aandoend stadje.

Op de tentoonstelling in Museum het Valkhof 'Gezichten van de Limes, de Romeinse rijksgrens in Nederland' is de militaire pracht en praal van de limes te zien. Dit zijn bijna alle helmen en helmfragmenten die ooit langs de Nederlandse limes zijn ontdekt. De helmen vertellen over de herkomst van de eigenaar en laten gebruiksporen zien. Ze variëren van standaard basismodel tot rijkversierde ruiterhelmen.
(foto Catherine Visser)

Toen rond 85 de provincie Neder-Germanië (*Germania Inferior*) werd ingericht, met als hoofdstad Keulen, werd het gebied ten zuiden van de Rijn deel van deze provincie. Het opperbevel over het leger in deze provincie lag vanaf dat moment bij de stadhouder (*legatus Augusti pro praetore*) in Keulen, die zowel in burgerlijke als militaire zaken de vertegenwoordiger was van de keizer.

Als eerste stad in de latere provincie *Germania Inferior* had Keulen in 50 van keizer Claudius de status van *colonia* ontvangen. Dit was de hoogste vorm van een geprivilegieerde stad, die het beeld van de stad Rome in de provincie imiteerde. De stichting van *coloniae* werd ook gebruikt om veteranen uit het leger te vestigen en hun het land te geven dat hen toekwam.

Toen Marcus Ulpius Traianus in 98 tot nieuwe keizer werd uitgeroepen, was hij als bevelhebber van de Rijntroepen bezig met de verdere inrichting van de nieuwe provincie *Germania Inferior*. Een van zijn eerste daden als keizer was het verlenen van de status van *colonia* aan de nederzetting in Xanten (*Colonia Ulpia Traiana*). Ook de nieuwgebouwde nederzetting in Nijmegen (*Municipium Ulpia Noviomagus Batavorum*) ontving van hem stadsrechten en de status van *municipium*, waarvan de bewoners beperkt burgerrecht hadden. *Forum Hadriani*, de nederzetting in Voorburg, kreeg van zijn opvolger Hadrianus rond 122 de status van *municipium* en de officiële naam *Municipium Aelium Cananefatium*.

De verlening van het stadsrecht aan deze nederzettingen zal vooral bedoeld zijn geweest om de bestuurlijke structuur te versterken. De steden werden geleid door een aantal *decuriones*, afkomstig uit de elite van de stad of het stadsgebied. Zij hadden zeggenschap over het lokale bestuur, de financiën, religieuze zaken, handhaving van de orde, juridische kwesties en vermaak. Bovendien hielden zij in opdracht van de keizer toezicht op de lokale inning van belastingen.

3b. Wie bewaakten de grens?

De ruggengraat van het limesstelsel werd gevormd door de legioenskampen, bemand door legionairs, soldaten met Romeins burgerrecht. Daarnaast lagen op regelmatige afstanden kleinere forten (*castella*) en wachtposten, waar hulptroepen van meestal niet-Romeinse volkeren waren gestationeerd.

Langs het Nederlandse deel van de limes lagen tussen 40 en 69/70 na Chr. naar het schijnt alleen hulptroepen; vooral infanterie-eenheden of soms ook infanterie met een klein deel cavalerie. Op punten waar dat om militair-strategische redenen nodig werd gevonden, lagen ruitereenheden (*alae*). In Nijmegen was op het Kops Plateau vanaf ca. 40 tot 69 waarschijnlijk de *Ala Batavorum* gestationeerd en in Vechten (*Fectio*) in de 2de en 3de eeuw de *Ala I Thracum*.

In de 1ste eeuw lag het dichtstbijzijnde legioenskamp voor twee legioenen (ca. 10.000 Romeinse soldaten) op de Fürstenberg in Xanten. Tijdens de opstand van de Bataven in 69-70 is deze legerplaats door de Bataven belegerd en in brand gestoken en niet weer opgebouwd. Als gevolg van de opstand werd kort na 70 het Tiende Legioen Gemina in Nijmegen gestationeerd in een kamp op de Hunerberg. De Bataafse opstand had de Romeinen duidelijk gemaakt dat het gevaarlijk was om lokale hulptroepen, zoals de Bataven, in hun thuisland in te zetten. Na de opstand werden zij ver van huis geplaatst: onder meer in Engeland, Hongarije en Zuid-Duitsland.

Zij werden vervangen langs de Rijn in het huidige Nederland door hulptroepen waarvan de soldaten uit ver afgelegen delen van het Romeinse Rijk afkomstig waren: het tegenwoordige Bulgarije, Griekenland, Spanje en Hongarije. De namen van deze eenheden en soms ook de namen van de soldaten zelf wijzen op het oorspronkelijke rekruteringsgebied. Na verloop van tijd werden deze hulp- troepen wel aangevuld met rekruten uit de lokale bevolking, waardoor een mix van culturen plaatsvond. Rond 100 bestond het leger van Neder-Germanië uit drie legioenen (15.000 man), gelegerd in Bonn, Xanten en Nijmegen. Tot de hulp- troepen behoorden 6 *alae* (ruim 3.000 ruiters), minstens 25 *cohortes* (minstens 12.500) en daarnaast nog soldaten van de vloot. Alles bij elkaar een leger van zo'n 30.000 man. Later vermindert dit aantal, o.a. door het vertrek van het legioen in Nijmegen in de loop van de 2de eeuw.

3c. Organisatie en inrichting van de forten

De opzet van de legerkampen, groot of klein, was min of meer hetzelfde. Een kamp had vrijwel altijd een rechthoekige vorm met afgeronde hoeken. Binnen de omwalling van het fort stonden steeds dezelfde type gebouwen in een vaste rangschikking waardoor forten overal in het Romeinse Rijk op elkaar leken wat betreft indeling en architectuur.

De hulptroepenforten in de Nederlandse rivierdelta (met uitzondering van Vechten) missen de gebruikelijke strook gebouwen achter het hoofdgebouw. Dit komt waarschijnlijk door de beperkte ruimte op de oeverwallen en ook omdat de hier gestationeerde eenheden in het algemeen niet op volle sterkte waren. Elk fort werd verdedigd met een hout-aarden wal en later een stenen muur met

De centurio, herkenbaar aan zijn indrukwekkende uniform en zijn vitis, de wijnrank waarmee hij een corrigerende tik kon uitdelen, leidt de offerplechtigheid. Re-enactment in Arnhem-Meinerswijk. (Foto: Roeland Loosen)

meestal een poort aan iedere zijde en aan de buitenkant een of meer V-vormige, droge of met water gevulde grachten.

De vier hoeken van het *castellum* waren versterkt met zware torens op de wal of de muur. Op regelmatige afstand stonden kleinere torens, die door een weergang met elkaar waren verbonden.

Twee hoofdstraten, de *via principalis* en de *via praetoria*, verdeelden het kamp in vier blokken, die verder onderverdeeld werden door kleinere straatjes. In het centrum van het kamp lag het hoofdkwartier (*principia*) waar het centrale commando en de administratie was ondergebracht. Onderdeel van het hoofdkwartier was een grote hal (*basilica*). In de hal of op het binnenplein ervoor stond het standbeeld van de heersende keizer en werden de troepen toegesproken door hun commandant. In de *basilica* zelf werd recht gesproken en werden officiële gezantschappen ontvangen. De *basilica* had een aantal zijvertrekken waarvan de middelste het vaandelheiligtom (*sacellum*) was, hier werden de vanden van de eenheid opgesteld. Meestal bevond zich onder de vloer van het *sacellum* een ruimte waar de troepenkas werd bewaard.

Een groot gebouw naast het hoofdkwartier diende als woon- en werkruimte voor de commandant (*praetorium*). Daarnaast waren er een ziekenbarak, een arsenaal, werkplaatsen, opslagschuren, soms stallen voor paarden en natuurlijk barakken, waar soldaten in groepen van acht twee vertrekken van ca. 20m² deelden: een slaapkamer en een ruimte voor hun uitrusting. De officieren hadden een eigen woonruimte aan de kop van de soldatenbarakken; de onderofficieren hadden een kleiner vertrek aan de tegenoverliggende kop van de barak.

In legioenskampen woonden de hoogste officieren, de *tribuni*, in huizen die vergelijkbaar waren met atriumhuizen, zoals ze die uit Italië gewend waren. De woon- en werkruimtes waren gegroepeerd rond een met zuilen omgeven open binnenplaats, het *atrium*.

Het acht meter hoge silhouet van een Romeinse legionair langs de N11 bij Alphen aan de Rijn is ook een uitkijktoren. Het is een Romeins billboard dat voor iedereen herkenbaar is, al is het in sfeer en schaal volstrekt eigentijds. Het fungeert als reusachtig symbool voor de limes en maakt reclame voor het nabij gelegen Archeon. De legionair is door de inwoners van Alphen Julius Albanianus, Jan van Alphen, genoemd. (Foto: Paul van der Heijden)

THEMA 4

DE SAMENLEVING LANGS DE LIMES

Was het Romeinse Rijk een onderdrukkende macht ten dienste van een superrijke elite of een autoritaire staat die een multiculturele samenleving voortbracht onder de vlag van vrede en welvaart?

4a. De stammen langs de grens

Na de inlijving van Gallië bij het Romeinse Rijk richtte Julius Caesar zich rond het midden van de 1ste eeuw voor Chr. op het onderwerpen van stammen ten zuiden van de grote rivieren. Dit liep uit op harde militaire confrontaties en, als we Caesar zelf mogen geloven, het uitmoorden van vrijwel complete stammen.

Om het vrijwel lege gebied te herbevolken organiseerden de Romeinen kort na het midden van de 1ste eeuw voor Chr. de migratie van bevriende stammen. Een deel van de *Chatti*, een stam uit het Midden-Rijngebied, vestigde zich in de Betuwe en een deel van Noord-Brabant. De oude en nieuwe bewoners van dit gebied werden door de Romeinen *Batavi* genoemd.

De *Cananefates*, die zich mogelijk eveneens van de Chatten hadden afgesplitst, leefden tussen de mondingen van de Rijn en de Maas (*Helinium*) op de zandgronden tussen de duinen en de veenmoerassen in de huidige provincie Zuid-Holland. De Romeinse geschiedschrijver Tacitus zegt dat zij verwant waren aan de Bataven, maar kleiner in aantal.

Wie gaat zoeken in de Betuwe tussen Driel en Buren treft talloze sporen van Romeins-inheemse bewoning. Dat zijn potten en pannen om in te koken en geïmporteerd aardewerk uit Gallië, gereedschap en militaire uitrusting. In Streekmuseum Baron van Brakell zijn veel van die kleine en grote objecten gevonden door amateurarcheologen te zien. (Foto: Catherine Visser)

Ten noorden van de Rijn woonden de *Frisii*, een Germaans volk dat onderworpen en belastingplichtig was aan het Romeinse Rijk en er ook korte tijd deel van uitmaakte. Maar toen keizer Claudius in 47 besloot dat de Rijn de noordgrens van het rijk zou worden, viel hun gebied buiten het rijk.

Deze drie stammen waren de belangrijkste in het Nederlandse rivierengebied en het gebied ten noorden van de limes. Vooral de Bataven leverden grote aantallen hulptroepen voor het Romeinse leger, in het kader van hun verdragsrelatie met Rome.

De *Cananefaten* brachten voor 70 in ieder geval twee hulptroepen op de been: een ruiterafdeling en een infanterieafdeling. In de eerste helft van de 1ste eeuw leverden de Bataven maar liefst acht regimenten infanterie (*cohortes*), en een afdeling ruitery (*ala*), dat zijn in totaal zo'n 5.500 man. Misschien maakten kleinere volken, zoals de *Sturii* en de *Marsacii*, die vermoedelijk in de buurt van de Bataven woonden, ook deel uit van deze eenheden.

De Bataven stonden bekend als de beste ruiters en zwemmers van het Romeinse leger en als modelsoldaten, die zeer loyaal waren aan de keizer. Dat zal ook de reden zijn geweest dat zij de meeste soldaten leverden voor de persoonlijke lijfwacht van de keizer, de zogenaamde *Germani corporis custodes*, en later ook voor de persoonlijke cavalerie van de keizer, de *equites singularis Augusti*.

4b. De grens die culturen bij elkaar bracht

In het grensgebied langs de Rijn zorgden Romeinse legionairs en soldaten uit de hulptroepen voor de beveiliging van het Rijk. In de 1ste eeuw waren de legionairs hoofdzakelijk afkomstig uit het mediterrane gebied; de soldaten van de hulptroepen kwamen uit alle delen van het Rijk. De komst van deze troepen uit gebieden die al vertrouwd waren met de Romeinse cultuur heeft langs de Nederlandse limes voor grote veranderingen op economisch en cultureel terrein gezorgd.

Uit de grafstenen van soldaten van het Tiende Legioen, dat kort na 70 in Nijmegen werd gestationeerd, weten we dat zij afkomstig waren uit o.a. Italië, Zuid-Frankrijk, Spanje en Griekenland. Ook ingekraste namen op aardewerk en uitrustingsstukken geven aanwijzingen voor de herkomst van de legionairs.

De soldaten van de hulptroepen kwamen uit alle gebieden die de Romeinen bij het rijk hadden ingelijfd. Vanaf het einde van de 1ste eeuw lagen op het huidige grondgebied van Nederland langs de Rijn hulptroepen, die afkomstig waren uit ver afgelegen delen van het Romeinse Rijk, zoals het tegenwoordige Bulgarije, Griekenland, Spanje en Hongarije. Aanvankelijk waren de hulptroepen samengesteld naar etnische herkomst, maar toen zij buiten hun eigen gebied werden gestationeerd, rekruteerden zij ook ter plaatse nieuwe soldaten. Zo werd het Romeinse leger steeds meer een smeltkroes van culturen. Vooral de uit Romeinse burgers samengestelde legioenen hebben een belangrijke rol gespeeld bij de verspreiding van een Romeinse leefwijze en cultuur, waaronder het schrift en de Latijnse taal, de godenwereld en de beeldcultuur, de bouwkunst en andere technische vaardigheden. Dit geldt veel minder voor de hulptroepen. Verplaatsingen van troepen hebben bovendien bijgedragen aan het ontstaan van een min of meer uniforme cultuur. Handel over lange afstand buiten het rijk zorgde voor een

levendig contact met vele andere culturen. Vooral in de stedelijke gebieden, waar de handel zich concentreerde, leidde dit tot culturele uitwisseling.

Net als iedereen in de antieke wereld, vereerden de soldaten langs de Rijn meerdere goden. Naast de officiële keizercultus en die van de Romeinse goden, vereerden zij ook plaatselijke godheden en goden uit hun gebied van herkomst. Vaak werden Romeinse godheden gelijkgesteld met lokale goden met dezelfde eigenschappen. Zo werd de god Magusanus, die in het Bataafse gebied een belangrijke rol speelde, vereenzelvigd met de Romeinse halfgod en krachtpatser Hercules. Een ander inheemse geloofspraktijk die in de Romeinse tijd springlevend blijft is het offeren van militaire uitrustingsstukken in rivieren en moerassen. Soldaten brachten deze offers als dank voor de bescherming van de goden tegen gevaren, waarschijnlijk aan het eind van hun diensttijd. De offers waren kostbare persoonlijke bezittingen zoals helmen en wapens. Bij Nijmegen in de Waal en bij Leiden-Roomburg, Woerden, De Meern en Vechten in de Rijn zijn zo vele wapens en helmen gevonden.

4c. Het leger als sociale ladder

Het Romeinse leger was een beroepsleger waarvan de kern werd gevormd door de legioenen. De legioensoldaten werden bij voorkeur gerekruteerd onder boeren die het Romeinse burgerrecht bezaten. De soldaten uit de hulptroepen (*auxilia*), zowel ruitery als infanterie, werden gelicht uit de onderworpen stammen.

Vaak was het voor lokale stammen een verplichting om soldaten te leveren. Deze soldaten hadden de status van *peregrini*, vreemdelingen in Romeinse krijgsdienst. Na een dienstplicht van gemiddeld 25 jaar in de hulptroepen ontving een soldaat van niet-Romeinse afkomst het Romeinse burgerrecht, evenals zijn vrouw en kinderen. In de 1ste eeuw was dit nog geen vaststaande regel. Soms werd het burgerrecht niet individueel uitgereikt, maar aan de hele eenheid tegelijk en ook varieerde het aantal jaren dienstplicht voor de verlening van het burgerrecht enorm, van 8 tot wel 35 jaar. De soldaat kreeg als bewijs van het verkregen burgerrecht een bronzen diploma zoals bij Elst gevonden is.

Burgerrecht betekende dat de zonen van een hulptroepensoldaat in de legioenen mochten dienen. Op die manier kon de niet-Romeinse bevolking stijgen op de sociale ladder.

Legionairs kregen na afloop van een diensttijd van 20 jaar eervol ontslag en een stuk land of een geldsom toegewezen. De soldij, die zij jaarlijks ontvingen, werd namelijk hoofdzakelijk besteed aan eten en de uitrusting, die soldaten zelf moesten aanschaffen en onderhouden.

Binnen het legioen kon een soldaat carrière maken: van gewoon soldaat (*miles*) kon hij zich opwerken tot onderofficier, daarna tot *centurio* (bevelhebber over nominaal 100 man), en met veel geluk en inspanning kon hij zijn carrière zelfs beëindigen als bijvoorbeeld kampcommandant of commandant van de ruitery. Hij was dan zo op de sociale ladder geklommen dat hij aanspraak kon maken op inlijving bij de Romeinse lagere adel.

4d. De burgerlijke nederzettingen en grafvelden bij de forten

Het Latijnse woord *vicus*, waarvan ons woord 'wijk' is afgeleid, was een stad zonder stadsrechten, maar ook een stadswijk, een wegdoorp of een kampdorp bij een militair fort. Een kampdorp bij een legioensvesting werd *canabae legionis* genoemd. Beide soorten nederzettingen vielen onder het gezag van de commandant van het fort en waren er nauw mee verbonden.

Meestal ontwikkelde een *vicus* of *canabae legionis* zich langs de uitvalswegen van het fort en afhankelijk van lokale landschappelijke omstandigheden. Op de smalle oeverwallen in het westen van het land moest een *vicus* meestal noodgedwongen op een smalle strook langs de limesweg worden gebouwd. Op de heuvelrug in Nijmegen werd de *canabae legionis* als een halvemaan om de legerplaats heen aangelegd en was de bewoning veel meer geconcentreerd.

De bewoners bestonden uit handelaren, winkeliers, ambachtslieden, boeren en de vrouwen en kinderen van de soldaten. Al deze mensen leefden van het leger. De soldaten kwamen er vaak en velen van hen gingen er na hun diensttijd wonen. Het meest voorkomende huistype in *vicus* en *canabae legionis* is langgerekt en is een combinatie van winkel, woonhuis en werkplaats. De kopse kant van de huizen, waar de winkels zich bevonden, lag langs de straat. Achter het woonhuis en de werkplaats lagen tuinen met erfscheidingen, waterputten en schuurtjes en soms ook bedrijfsruimten. De huizen zijn vaak gebouwd in vakwerk (hout-leembouw). De militairen en de bevolking in de nederzettingen bij de forten hadden behoefte aan voedsel en gebruiksartikelen, maar ook aan sommige luxeartikelen. Voedsel en gebruiksartikelen, zoals aardewerk, werden deels lokaal geproduceerd.

Langs de uitvalswegen van de stad pronkten in de Romeinse tijd de graven van de lokale Nijmeegse elite. Enkele graven daaruit behoren tot de rijkste van West-Europa door de talrijke bijgaven van aardewerk, bijzonder glaswerk, bronzen en ijzeren vaatwerk, toiletgerei, meubilair, wapens, schrijfgerei, sieraden, kostbaar textiel met gouddraad en uit barnsteen en bergkristal gesneden beeldjes. De rijke vondsten uit dit grafveld zijn onderdeel van de collectie van de provincie Gelderland en zijn vrijwel alle te zien in Museum Het Valkhof in Nijmegen. (Tekening: Paul Maas)

Luxeartikelen moesten van ver worden aangevoerd. Deze goederen werden verhandeld op het *forum* (de marktplaats) dat zich in Nijmegen in de *canabae legionis* bevond.

Buiten de burgerlijke nederzettingen werden langs de uitvalswegen grafvelden aangelegd, net als in Italië. Delen van grafmonumenten en grafstenen, maar ook de vorm en inhoud van de graven geven informatie over de personen die hier begraven lagen. Door inscripties op grafstenen zijn in sommige gevallen zelfs de naam, herkomst, leeftijd en rang van de overleden soldaat bekend. Grote grafmonumenten, rijkversierd met reliëfs, volgden voorbeelden uit Gallië of Italië. De personen die zich dergelijke monumenten konden veroorloven behoorden tot de hoogste militairen en tot de burgerlijke elite. Waarschijnlijk hadden de soldaten en de bewoners van de burgerlijke nederzetting bij het kamp aanvankelijk gescheiden begraafplaatsen, zoals waarschijnlijk in Nijmegen het geval was, maar vanaf het einde van de 1ste eeuw vervagen de verschillen tussen beide.

4e. Het landelijke gebied

De aanwezigheid van de soldaten en de ambachtslieden rond de forten zorgde voor economische ontwikkeling. In het begin bleef die beperkt tot de grotere plaatsen en de omgeving van de forten, maar in de loop van de 1ste eeuw werd ook het platteland in de ontwikkeling betrokken. De groeiende vraag naar voedsel zorgde voor het ontstaan van een nieuw type landbouwbedrijf, de *villa*.

Een legioen had enorme hoeveelheden eten, drinken en grondstoffen nodig. Het verbruikte naar schatting 1,5 miljoen kilo graan en bijna een half miljoen liter wijn per jaar en verder tal van andere levensmiddelen. Een klein deel van het voedsel kwam uit het directe achterland van de limes, maar het meeste werd van verder weg aangevoerd per schip. Een van de schepen die in Woerden is opgegraven is aan het eind van de 2de of begin 3de eeuw gezonken met een lading graan aan boord, afkomstig uit Gallia Belgica, het huidige België. Het basisvoedsel van de soldaten, spelt en broodtarwe, blijkt niet in de omgeving van de limes te zijn verbouwd. Dit graan moest uit zuidelijker streken worden aangevoerd uit de grote landbouwbedrijven in Zuid-Limburg, België en Duitsland.

In het achterland van de limes, in de Betuwe, is weinig verschil te ontdekken in de manier van landbouw voor en na de komst van de Romeinen. De kleinschalige, gemengde bedrijven, met zowel akkerbouw als veeteelt, kunnen maar een beperkt deel van de voedselvoorziening voor het leger hebben verzorgd. Wel werd in de Bataafse landbouwbedrijven op grote schaal gerst verbouwd, het ideale voer voor paarden. Op hun gemengde bedrijven hielden de Bataven ook vee. Aanvankelijk waren dat koeien, paarden en schapen, maar vanaf het einde van de 1ste eeuw breidde de lucratieve paardenfokkerij zich uit. Gerst werd voor de eigen paarden gebruikt, maar was ook bedoeld voor de paarden in en rond de limesforten. Daarnaast werd gerst gebruikt voor het brouwen van bier, dat zeker ook door de soldaten in de forten zal zijn afgenomen, bij gebrek aan wijn.

De grote landbouwbedrijven in het zuiden van Nederland en in België, ingericht en gebouwd naar mediterrane model, de *villae rusticae*, leverden graan aan het leger. Vergelijkbare landbouwbedrijven die in het begin van de 2de eeuw in het Land van Maas en Waal zijn ontstaan, lijken vooral geproduceerd te hebben voor de regionale markt en de stad *Noviomagus* (Nijmegen).

THEMA 5 TECHNOLOGISCHE ONTWIKKELINGEN

Stond het Romeinse leger op eenzame hoogte wat betreft technologie of hadden ze nog veel te leren over bijvoorbeeld watermanagement?

5a. Scheepsbouw: een lokale nijverheid?

De Rijn was een belangrijke transportader die door vele soorten schepen werd bevaren. Veruit de meeste schepen die langs de Rijn zijn gevonden zijn typisch Rijnlandse platbodenvrachtschepen. In antieke teksten wordt melding gemaakt van patrouilleschepen en oorlogsschepen van de Rijnvloot (*classis Germanica*).

De schepen die door de vloot werden gebruikt hadden in de regel wel zeilen, maar werden vooral geroeid, zodat ze sneller vooruitkwamen. In Nederland is alleen in Vechten in de 19de eeuw een patrouilleschip opgegraven. Van dezelfde plaats kennen we ook een graffito op aardewerk van een oorlogsschip.

Het vervoer van bulkmaterialen over de rivier werd verzorgd door het leger. Voor deze riviertransporten werden grote platbodenvaartuigen gebruikt, waarvan er zo'n twintig in de Nederlandse bodem zijn teruggevonden. Deze schepen waren vaak meer dan 20 meter lang en lagen niet diep in het water, zodat ze ook bij laag water konden varen. De meeste hadden een mast met zeil en sommige konden ook geroeid worden. Soms zullen zij ook gejaagd zijn of zich met behulp van een vaarboom hebben voortbewogen.

De grote Romeinse vrachtschepen die zijn gevonden in Zwammerdam, Woerden en Utrecht werden veelvuldig op de Rijn gebruikt voor bulkvervoer. Het Romeinse schip 'Per mare ad Lauriam' dat nu in Woerden vaart is een reconstructie van het schip de Meern 1. Het voert bezoekers over de Rijn langs verschillende tijden. Steeds staat de rivier centraal die ook na de Romeinse tijd van cruciaal belang was voor de handel en de militaire verdediging. (Foto: Stichting Romeins Schip Woerden)

De mix van mediterrane en lokale technieken die bij de bouw van deze platbodemschepen is gebruikt, zou erop kunnen wijzen dat de bouw onder Romeins toezicht is uitgevoerd door provinciaal-Romeinse en door Romeinse scheepsbouwers, in opdracht van het leger. Vaak blijkt het hout waarmee de platbodemschepen zijn gebouwd afkomstig te zijn uit meer stroomopwaarts gelegen streken in Duitsland. Het hout kan met vlotten over de Rijn naar onze streken zijn gebracht. Maar er zijn ook platbodemschepen gebouwd met hout dat ten noorden van de limes is gekapt.

De schepen die in Zwammerdam, Woerden en Vleuten zijn gevonden hebben lange tijd op de Rijn dienstgedaan. Een aantal is als versterking van kadeconstructies langs de Rijn met ballast afgezonken.

Daarnaast zijn in Nederland ook kleinere punters en kano's gevonden, waarvan aannemelijk is dat die gebruikt werden door de lokale bevolking en wellicht ook door kleine patrouille-eenheden.

5b Technologie en ambacht voor en door het leger

Voor de bouw van forten, wegen en andere bouwwerken waren materialen nodig, zoals natuursteen, baksteen en hout, die door het leger zelf werden gewonnen of geproduceerd. Voor het werk in de mijnen, steengroeven, kalkbranderijen en dakpanindustrie werden soldaten uit de limesforten gedetacheerd.

Het eerste industriële complex op Nederlandse bodem, de potten- en pannenbakkerij op de Holdeurn in Berg en Dal, werd door het Romeinse leger opgezet

Op de Holdeurn in Berg-en-Dal bij Nijmegen liet het 10e Legioen honderd-duizenden dakpannen bakken voor de daken van forten langs de hele Neder-Germaanse limes. Na het vertrek van dit legioen uit Nijmegen in 104 na Christus werd de fabriek stil gelegd om een eeuw later weer te worden opgestart onder keizer Septimius Severus. Op de foto poseert archeoloog Wouter Braat van het Rijksmuseum van Oudheden tijdens de opgravingen van 1938-1942. (Foto: Rijksmuseum van Oudheden).

en geëxploiteerd. Dit bedrijf voorzag een groot deel van de Neder-Germaanse limes van dakpannen, tegels en ander keramisch bouw materiaal en bovendien van gebruiks aardewerk.

Soldaten werden ook ingezet voor de aanleg van de hele infrastructuur in het nieuw veroverde gebied: wegen, kades, havenwerken en bruggen. Zij bouwden zelf ook de forten en wachttorens, legden waterleidingen aan en waren zelfs betrokken bij de bouw van belangrijke tempels en publieke gebouwen in de steden, zoals de grote tempel van Elst in Overbetuwe.

Sommige soldaten werkten als ambachtslieden om producten te maken waar het leger behoefte aan had, zoals aardewerk en glas, maar ook voerden zij reparaties uit van metalen voorwerpen, wapens en uitrustingsstukken. Of zij hun ambachten ook deels buiten het fort, in de *vicus* of *canabae legionis*, uitoefenden is niet duidelijk.

5c. Waterwerken langs de grens

De meanderende rivieren in de Nederlandse delta zorgden soms voor problemen. Ingrepen in het landschap waren nodig om de grensrivier bevaarbaar te houden en de transportwegen zo veilig mogelijk te maken.

De Romeinse militaire ingenieurs komen in de loop van de tijd met steeds beter aangepaste constructies en voorzieningen om overstromingsgevaar tegen te gaan en doorvaarbaarheid van de rivieren te garanderen.

Uit antieke bronnen is bekend dat het Romeinse leger al in de offensieve periode van de veldtochten naar Germania grote waterbouwkundige werken verrichtte bij de Rijn in Oost-Nederland; de strekdam en kanalen die generaal Drusus tussen 12 en 9 voor Chr. liet aanleggen.

De dam (*moles Drusiana*) heeft gelegen bij het huidige Herwen (*castellum Carvium*), waar ook een grafsteen is gevonden waarop deze dam wordt genoemd. De strekdam was bedoeld om de stroming te reguleren en meer water naar de Rijn te voeren, zodat deze beter bevaarbaar werd. Het kanaal van Drusus heeft mogelijk gezorgd voor een verbinding tussen de Rijn en de IJssel, zodat snelle en veilige troepentransporten naar het noorden mogelijk werden.

Ook weten we uit antieke bronnen dat de Romeinse generaal Corbulo rond 50 na Chr. zijn soldaten een 34 km lang verbindingskanaal liet graven, pal achter de duinen, tussen het *Helinium*, de toenmalige Maas, en de Rijn om zo de gevaren van de Noordzee te vermijden. De transportschepen die in deze periode werden gebruikt, waren voornamelijk platbodems, die niet zeewaardig waren.

De soldaten hoefden maar enkele kilometers te graven, omdat ze bestaande watergangen met elkaar konden verbinden. Het kanaal van Corbulo heeft zo een Romeinse legerplaats aan het *Helinium* bij Naaldwijk met het *castellum Matilo* bij Leiden verbonden. Door verzanding raakte het kanaal al in de loop van de 2de eeuw deels in onbruik.

Andere staaltjes van watermanagement zijn te vinden in de aanleg van beschoeiingen, kribben, duikers, moerasbruggen, kades en havenwerken langs de Rijn. Voor een deel zijn deze waterwerken, zoals duikers en moerasbruggen, al bekend voor de komst van de Romeinen. De Romeinen hebben deze technologie overgenomen en naar eigen inzicht aangepast.

Enkele eeuwen Romeinse aanwezigheid in het deel van Nederland ten zuiden van de limes betekende een keerpunt in de culturele geschiedenis van dit gebied.

6a. Schrift- en beeldcultuur langs de limes

Het gebied ten zuiden van de limes ging deel uitmaken van een geletterde wereld, waarin schrift en beeldtaal een belangrijke rol speelden in het maatschappelijk leven. Bovendien zijn er voor het eerst schriftelijke bronnen, zoals de Romeinse geschiedschrijver Tacitus, die over onze streken en de gebeurtenissen die daar plaats vonden berichten.

Lokale soldaten, zoals de Bataven en Cananefaten, leerden in het leger Latijn lezen en schrijven, vaardigheden die zij na hun dienstdaag terug naar huis namen. In de stedelijke nederzettingen, op het platteland en in *vici* bij de hulpstroepenforten zullen mensen in staat zijn geweest Latijn te lezen.

Ook van het Bataafse platteland tussen Rijn en Maas zijn enkele schrijftafeltjes bekend. Het is vrijwel zeker dat het ging om brieven in het Latijn. En dat Bataafse soldaten Latijn konden lezen en schrijven, blijkt uit de opzienbarende vondsten van brieven, rapporten en notities op berkenbast en schrijfplankjes in het Romeinse fort Vindolanda nabij Hadrian's Wall in Engeland. Het Negende Cohort Bataven vormde hier tussen ca. 92 en 105 de bezetting.

Onder de rest van de bevolking verspreidde de kennis van het Latijn en van het schrift zich via de omgang met Romeinse militairen en, voor een kleine elite ook via privéonderwijs.

Zichtbare monumentale resten van de Romeinse militaire aanwezigheid in de Rijnzone ontbreken grotendeels. De verlaten castella hebben als steengroeven gediend voor de vele kerken en burchten. En bronzen beelden zijn waarschijnlijk zelfs door de terugtrekkende Romeinse troepen afgevoerd. Drie bijzondere bronzen handen uit Leiden, Voorburg en Naaldwijk getuigen echter nog van de keizerbeelden die daar de macht van Rome uitstraalden. De hand op de foto is ontdekt in Voorburg, dat in de Romeinse tijd Forum Hadriani heette en de hoofdstad van de Civitas Cananefatium was. (collectie Rijksmuseum van Oudheden).

Op allerlei plaatsen in de openbare ruimte was schrift te vinden. Inscripties op gebouwen noemden het tijdstip van oprichting en degene die hiertoe opdracht had gegeven; inscripties op monumenten riepen een belangrijke gebeurtenis of persoon in herinnering. Teksten van wetten of verdragen werden opgehangen op openbare gebouwen. In heiligdommen lieten bezoekers hun dankbaarheid tegenover de goden blijken door een wij-altaar met inscriptie te plaatsen. Op begraafplaatsen werden de doden geëerd met grafstenen waarop hun persoonlijke gegevens werden vereeuwigd.

Schrift en beeld werden gecombineerd op de talloze Romeinse munten die circuleerden. De beeldcultuur manifesteerde zich vooral in de grotere militaire en burgerlijke nederzettingen, zoals Nijmegen, waar stenen en bronzen beelden, monumenten en grafmonumenten een plaats kregen in de openbare ruimte. Maar de beeldtaal drong geleidelijk aan ook door in de privésfeer en in het leven van alledag. Tientallen beeldjes van brons en terracotta, vooral van goden en godinnen, maar ook van mensen en dieren, vonden hun weg naar privéhuizen. Bronzen godenbeeldjes werden meestal opgesteld in kleine huiskapelletjes, een typisch Romeinse gewoonte.

6b. Monetaire economie langs de limes

Met de komst van de Romeinen naar het Nederlandse rivierengebied veranderde de economie. Van ruilhandel werd geleidelijk overgegaan op een geldeconomie, maar ruilhandel bleef daarnaast wel bestaan in nederzettingen die minder contact hadden met het leger.

Het Romeinse leger had geld nodig om de troepen te betalen. Aan het begin van de 1ste eeuw, onder keizer Augustus verdiende een legioensoldaat 225 *denarii* (zilveren munten) per jaar. Onder keizer Domitianus, aan het eind van de 1ste eeuw was dat opgelopen tot 300 *denarii* en aan het begin van de 3de eeuw, onder keizer Septimius Severus tot 800 *denarii*. Naast de legionairs moesten ook officieren, ruiters, hulptroepen en anderen in het leger worden betaald. In totaal waren in het Romeinse Rijk per jaar zo'n 70 tot 100 miljoen *denarii* nodig voor militaire salarissen. Daarbij kwamen dan nog de kosten voor de bouw en het onderhoud van versterkingen en van de vloot.

Ook voor geldschenkingen aan het leger (*donativa*), die bedoeld waren om de troepen voor een nieuwe keizer te winnen, moesten grote aantallen munten beschikbaar zijn.

Toen keizer Augustus aan de macht kwam, moest het muntstelsel worden aangepast aan de behoeften van het nieuwe wereldrijk waartoe Rome was uitgegroeid. Het geldsysteem dat hij invoerde bestond uit een aantal munten, uitgevoerd in steeds waardevollere materialen (koper-messing-zilver-goud), die in vaste waardeverhoudingen tot elkaar stonden. Om in de enorme behoefte aan munten te voorzien werden behalve in Rome ook munten geslagen in de nieuwe provincies Gallië, Spanje, Syrië en Egypte.

Klaarblijkelijk was er in deze vroege periode langs de grens een enorme behoefte aan kleingeld dat niet van overheidswege kon worden geleverd. Dat zal de reden zijn geweest dat bronzen munten werden gehalveerd en dat ook kleine bronzen munten in omloop kwamen die door lokale stammen werden gemaakt om handel

te drijven met de Romeinse militairen. Dit wijst op een laag prijsniveau in deze uithoek van het Romeinse Rijk.

De aanwezigheid van een legioen in Nijmegen (ca. 70-104) is duidelijk herkenbaar in de toename van het aantal munten. Zelfs de kleinste aankopen in het kampdorp bij de legerplaats werden in muntgeld afgehandeld. Tot het einde van de 1ste eeuw gold dit waarschijnlijk niet voor nederzettingen op het platteland. Via de Bataafse hulptroepen kwam muntgeld wel in de Bataafse nederzettingen terecht, maar het lijkt daar niet als zodanig gebruikt te zijn.

Muntgebruik blijkt sterk beïnvloed te zijn door de aanwezigheid van militairen langs de limes. Vooral bij transacties in een militaire context, in de *vici* en de steden maakte men steeds meer gebruik van muntgeld, maar waarschijnlijk verdween ruilhandel niet.

6c. Architectuur in hout en steen: tekenen van macht en superioriteit

De forten van de hulptroepen en het legioenskamp in Nijmegen hadden behalve de primaire functie van verdediging van het Romeinse Rijk ook de bedoeling om de macht van Rome uit te stralen. Vooral de muren met poorten en torens en de grote, representatieve gebouwen moesten monumentaliteit en macht tonen.

Op veldtochten werden marskampen aangelegd zonder binnenbebouwing en werden de soldaten in leren tenten ondergebracht. In meer permanente legerplaatsen werden in het begin van de Romeinse tijd gebouwen in houten vakwerk opgetrokken. In de nabijheid van vijandelijk gebied moesten de Romeinen vanuit het niets snel hun legerplaatsen bouwen en het enige beschikbare bouw materiaal daarvoor was hout uit de lokale bossen en leem uit de beek- en rivierdalen. Alle legerplaatsen langs de Rijn werden tot het midden van de 1ste eeuw in vakwerk

opgetrokken. Maar ook uit hout en vakwerk konden imposante bouwwerken worden gebouwd. Een voorbeeld daarvan is de commandantswoning (*praetorium*) die rond 12 voor Chr. op het Kops Plateau in Nijmegen verrees. In dit *praetorium* bevonden zich de woon- en werkvertrekken van de legeraanvoerder, die het commando voerde over de troepen die in Germania vochten. Mogelijk heeft hier enige tijd Drusus, de geadopteerde zoon van keizer Augustus, zijn residentie gehad.

Het volledig opgegraven grote gebouw op de rand van de stuwwal, vertoonde in veel opzichten overeenkomsten met de luxe Romeinse huizen in Italië in die tijd. Het gebouw had een representatief en monumentaal voorkomen, dat vooral de autoriteit van de commandant en de grandeur van het Romeinse Rijk in deze verre uithoek moest markeren.

Steenbouw werd langs de Nederlandse limes pas in de loop van de eerste eeuw geïntroduceerd. Vanaf dat moment was de keuze van het bouw materiaal ook gebonden aan de functie en de gewenste uitstraling van een gebouw. Naar alle waarschijnlijkheid werden alleen de grote, representatieve gebouwen in de legerplaatsen, zoals het hoofdkwartier in de legioensvesting in Nijmegen, helemaal in steen opgetrokken. Dat geldt wellicht ook voor de woningen van de belangrijkste officieren, die vergelijkbaar waren met atriumhuizen. De manschapsbarakken zullen een stenen sokkel hebben gehad met een bovenste muurdeel van hout en leem.

Behalve het bouw materiaal zorgden ook de bouwornamentiek, de bouwinscripties en de hoogte van een gebouw voor een monumentale uitstraling. Zo was het hoofdkwartier (*principia*) van de legerplaats van het Tiende Legioen in Nijmegen niet alleen naar onze maatstaven een monumentaal gebouw, maar ook naar die van toen. Zoals een kathedraal in een middeleeuwse stad rees de *principia* in de legioensvesting hoog uit boven alle andere gebouwen en zal vanuit het noorden duidelijk zichtbaar zijn geweest als representant van de macht van Rome en de keizer.

Nieuwbouw in de grensforten bood weer een gelegenheid aan het leger om de macht van Rome ten toon te spreiden. Bij de ingebruikname van het gebouw werd een inscriptie onthuld met de namen van het desbetreffende legeronderdeel en de heersende gouverneur of keizer. Deze bouwinscriptie uit 211 na Christus, ontdekt in Leiden-Roomburg, is door de 'Afdeling Bataafse Verkenner' gewijd aan keizer Septimius Severus en zijn zonen. (Collectie Rijksmuseum van Oudheden)

WAT GEBEURDE MET DE LIMES NA DE ROMEINSE TIJD?

Het landschap waarin de limes in Neder-Germanië werd aangelegd is bepalend geweest voor wat er gebeurde met de resten van de limes na de Romeinse tijd.

7a. Conservering en vernietiging van limes restanten door het water

Het landschap van het Nederlandse rivierengebied, met enerzijds stuwwallen en zandige, verhoogde stroomgordels en anderzijds rivierafzettingen en uitgestrekte veengebieden, bepaalde grotendeels waar bewoning mogelijk was en wat daarvan tot op de dag van vandaag bewaard is gebleven.

Het Nederlandse deel van de Neder-Germaanse limes is onder te verdelen in de Nederrijn, die actief is gebleven sinds de Romeinse tijd, de Kromme Rijn en (ten westen van Utrecht) de Oude Rijn, die beide verzandden vanaf de 3de eeuw. Deze onderverdeling komt exact overeen met de provincies Gelderland enerzijds en Utrecht en Zuid-Holland anderzijds.

In de Romeinse tijd was de riviervlakte een complex en zich continu verjongend systeem van hoofdstromen, oudere beddingen en afgesneden en verzandende zijarmen. Het grootste deel van de limes lag in de rivierdelta die onderhevig was

*Museum Kam is in 1922 ontworpen door de Nijmeegse architect Oscar Leeuw om de collectie Romeinse vondsten van amateurarcheoloog Gerard Kam een plek te geven. De architectuur is vol verwijzingen naar Romeinse bouwkunst, munten en inscripties: Een vroeg 20ste eeuwse interpretatie van het Romeinse verleden.
(Foto: Marc Kocken)*

aan deze geomorfologische processen, zodat sommige *castella* en andere militaire installaties zijn verdwenen maar de meeste zijn afgedekt door jongere afzettingen.

Sommige militaire installaties met de hieraan gekoppelde infrastructuur hebben gelegen langs de Nederrijn, zoals de meeste *castella* in Gelderland, en zijn waarschijnlijk verspoeld door de werking van de rivier na de Romeinse tijd. Hun aanwezigheid blijkt uit de vele vondsten die meestal bij ontgrondings- en baggerwerkzaamheden tevoorschijn zijn gekomen.

De natte omgeving van de Rijnlimes heeft ervoor gezorgd dat de houten installaties van verdediging en infrastructuur uitstekend bewaard zijn gebleven. Er is een schat aan informatie voorhanden over schepen, rivierfronten en de binnenbebouwing van de forten. Bovendien zijn ook grote hoeveelheden organische resten, zoals botten, zaden, leer, hout en afval uit het dagelijks leven, maar ook metalen voorwerpen in uitstekende staat teruggevonden. Met deze resten kan het dagelijks leven langs de Neder-Germaanse limes zeer aanschouwelijk worden gereconstrueerd.

Voor de militaire installaties die vanaf de allereerste fase (19 voor Chr.) op de stuwwal van Nijmegen zijn aangelegd, gelden deze gunstige omstandigheden voor de conservering van organische resten niet.

7b. De ruïnes van de limes werden hergebruikt

In de vroege middeleeuwen moeten enkele Romeinse forten indrukwekkende bouwwerken zijn geweest. Op de ruïnes en door hergebruik van stenen ontstonden langs de nog steeds bevaarbare Rijn de belangrijkste middeleeuwse nederzettingen. Een aantal hedendaagse steden en dorpen langs de oude loop van de Rijn komen hieruit voort.

Gedurende ongeveer 1000 jaar na de val van het Romeinse Rijk werden de ruïnes van de forten en nederzettingen gebruikt als 'steengroeven' in het grotendeels steenloze landschap van Nederland. Dit betekent dat hier minder duidelijk continuïteit in structuur en topografie aantoonbaar is vanuit de Romeinse tijd naar de middeleeuwen dan in andere, meer steenrijke streken langs de limes.

Toch hebben de voormalige Romeinse versterkingen als symbolen voor de keizerlijke macht in sommige gevallen een grote aantrekkingskracht gehad op de nieuwe heersers. Enkele forten blijven in de laat-Romeinse tijd in gebruik en worden na 600, als de Rijndelta opnieuw tot bloei komt, door de kleine Frankische heersers en hun opvolgers omgevormd tot kerkenstad of vesting. De eerste fase van verstedelijking in de Nederrijnse regio komt voort uit deze continuïteit tussen de Romeinse occupatie en de vroege middeleeuwse handelsnederzettingen aan de Rijn. Op veel plekken langs de rivier is de verhoging en droge vaste grond gevormd door de Romeinse restanten gebruikt om veilig en droog te bouwen. Latere bouwlagen hebben er in veel gevallen voor gezorgd dat de Romeinse resten daaronder relatief goed bewaard zijn gebleven. In plaatsen als Remagen, Bonn, Utrecht en Valkenburg hebben de na-Romeinse afvallagen deze vindplaatsen behoed voor ernstige beschadiging door bijvoorbeeld ploegen en het afgraven van klei. Zo blijkt het *castellum* van Utrecht, dat is bedekt door opeenvolgende kerken, een van de best bewaarde forten van de Neder-Germaanse limes.

7c De ontdekking van de limes

De verhalen over de Romeinse limes zijn nooit verloren gegaan. In de gouden eeuw was de Bataafse Mythe een populair historisch thema voor de republiek. Vanaf 1820, toen Caspar Reuvens, grondlegger van de Nederlandse archeologie, in Voorburg Forum Hadriani opgroef tot vandaag is de mythe steeds meer vervangen door wetenschappelijke kennis over de Romeinse limes in Nederland.

In de afgelopen 200 jaar zijn steeds meer Romeinse resten ontdekt. Behalve prachtige vondsten heeft dit geleid tot steeds meer en completere kennis over de Romeinse limes en de Romeins-inheemse samenleving. Het Nederlandse archeologische onderzoek onderscheidt zich internationaal met name door de detailkennis. De vele toevalsvondsten en opgravingen, mede ten gevolge van de vele bouwprojecten in recente jaren, bieden een rijke data-set die wordt versterkt door de unieke hoeveelheid organisch materiaal uit opgravingen langs de limes. Een aantal opgravingen en onderzoeken is typerend voor de rijke onderzoekstraditie naar de limes. Mythisch is de kortstondige zichtbaarheid van de Brittenburg op het strand bij Katwijk. De beschrijving en de gravure van Abraham Ortelius uit de 16e eeuw vormen nog steeds de enige bron voor dit *castellum*. De professionele archeologie begint in 1827 in Voorburg, als Casper Reuvens hier voor het eerst de grondsporen intekent en vondsten documenteert van Forum Hadriani. Reuvens was de eerste hoogleraar archeologie ter wereld en de directeur van het pas opgerichte Rijksmuseum van Oudheden (RMO). Een grote slag maakten een eeuw later Jan Hendrik Holwerda, ook directeur van het RMO, met zijn opgravingen eveneens in Voorburg en Nijmegen en Albert Egges van Giffen, professor aan de Universiteiten in Groningen en Amsterdam, met zijn opgravingen in Valkenburg (Z-H). Vooral de opgravingstekeningen en plattegronden van de indeling van het *castellum* met de verschillende bouwfasen van Valkenburg worden wereldwijd door archeologen geraadpleegd. Ten gevolge van de talloze bouwprojecten na de Tweede Wereld-

De tekening laat professor Reuvens, de eerste archeoloog van Nederland in actie zien met een tekenaar en assistent bij de opgraving van Forum Hadriani op landgoed Arentsburg in Voorburg. De zuiltjes en muren achterin de tekening doen eerder aan Pompeii denken dan aan de Nederlandse opgravingen waar muurresten diep in de grond zijn verscholen (Collectie Rijksmuseum voor Oudheden)

oorlog, en gestimuleerd door regelgeving zoals het Europese verdrag van Malta (1992) en de Wet op de Archeologisch Monumentenzorg (2007) is een groot aantal opgravingen langs de limes uitgevoerd. Een van de nieuwe mijlpalen in de limes-archeologie was de opgraving van Zwammerdam (1969-1974) door Jan-Kees Haalebos, Willem Glasbergen en Maarten de Weerd (Universiteit van Amsterdam), waarbij niet alleen *castellum* Nigrum Pullum werd opgetekend maar waar ook voor het eerst Romeinse platbodems werden gedocumenteerd, geborgen en geconserveerd. Door dit onderzoek is dit type schepen vernoemd naar de vindplaats, type 'Zwammerdam'. Een andere mijlpaal vormde het onderzoek van een compleet limes-landschap ten westen van de stad Utrecht in Leidsche Rijn door de gemeente Utrecht en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: wegen, wachttorens, dorpen, grafvelden, schepen en havens. Een voorbeeld van een volledig militair landschap, zoals de Romeinse ingenieurs dat in de Nederlandse delta hebben gemaakt. Natuurlijk kan het onderzoek in de Romeinse conglomeratie Nijmegen niet onvermeld blijven, omdat hier de ontwikkeling van de geschiedenis volledig doorloopt vanaf de komst van de eerste Romeinse troepen tot de overgang van de Romeinse tijd naar de eerste Frankische machthebbers. Daarbij is zowel de militaire als civiele samenleving het onderwerp van onderzoek en publicaties.

Een positief gegeven is dat ondanks de grote diversiteit van onderzoekers en archeologische instellingen en bedrijven, de samenwerking groot is. Deze samenwerking heeft ervoor gezorgd dat de beschikbare limes-dataset ook werkelijk gebruikt wordt voor synthetiserende, vindplaats-overstijgende studies waardoor het complete militaire systeem in al zijn aspecten in kaart wordt gebracht. Toch is er nog een aantal hiaten in onze kennis zoals ten aanzien van de Gelderse forten.

Het Domplein heeft 2000 jaar zichtbare geschiedenis. Het Romeins castellum werd in de vroege middeleeuwen het centrum van de Christelijke macht toen Willibrord hier zijn kerk stichtte te midden van de toen nog imposante Romeinse ruïnes. DOMunder geeft toegang tot de opgravingsput van archeoloog van Giffen. Onder de puinresten van de ingestorte Domkerk zijn de Romeinse bouwlagen te zien.

(Foto: JDdV architecten)

RELATIE TUSSEN THEMA'S EN 'OUTSTANDING UNIVERSAL VALUES'

De zeven thema's van het Interpretatiekader hebben een andere systematiek en doelstelling dan de 'Outstanding Universal Values' (ouV) die ten behoeve van de werelderfgoednominatie zijn opgesteld. De ouV is bedoeld om de uniciteit en uitzonderlijkheid van de Neder-Germaanse limes aan te tonen. De thema's vertellen het verhaal van de limes op een zo compleet mogelijke manier. Bovendien zijn de thema's niet gebonden aan de inhoudelijke restrictie van de UNESCO-nominatie die exclusief betrekking heeft op de militaire infrastructuur van de limes tussen de eerste en derde eeuw. Voor het begrip van de geschiedenis en betekenis van de limes wordt in de thema's ook nadrukkelijk het beeld geschetst van de samenleving achter de grens en de culturele uitwisseling die er plaatsvond. De historische periode is in de thema's opgerekt van voor de limes tot in de Middeleeuwen en omvat ook de ontdekking van de limes in ons recent verleden.

Schema: verband tussen thema's en ouV criteria

<p>1a. Van verovering naar grensverdediging 1b. Een grens voor vierhonderd jaar 1c. De opstand van de Bataven en de rol van het leger</p> <p>3a. De bestuurlijke inrichting van het gebied langs de limes</p> <p>7b. De ruïnes van de limes werden hergebruikt</p>	<p>Criterion II Exhibit INTERCHANGE OF HUMAN VALUES</p> <ul style="list-style-type: none"> - Chronologische ontwikkeling van de limes - Ontwikkeling van de militaire infrastructuur met direct daaraan verbonden civiele nederzettingen - Grondvest voor middeleeuwse stadsontwikkeling en religieuze structuur
<p>2a. Het landschap in de Romeinse tijd 2b. De Rijn als grens van het Romeinse Rijk 2c. De Rijn als cruciale militaire verbinding</p> <p>3a. De bestuurlijke inrichting van het gebied langs de limes 3c. Organisatie en inrichting van de forten</p> <p>6a. Schrift en beeldcultuur langs de limes 6b. Monetaire economie langs de limes 6c. Architectuur in hout en steen: tekenen van macht en superioriteit</p>	<p>Criterion III Exceptional TESTIMONY to a disappeared cultural tradition</p> <ul style="list-style-type: none"> - Onafgebroken grens gedurende gehele tijdperk van Romeinse Rijk - Het complete militaire grenssysteem met alle elementen van de Romeinse grens in vroege en late vorm - Uitstekend voorbeeld van een riviergrens met goed bewaarde rivierfronten, havens, schepen en watermanagement
<p>3b. De bewakers van de grens 3c. Organisatie en inrichting van de forten</p> <p>4a. De inheemse stammen langs de grens 4b. De grens die culturen bij elkaar bracht 4c. Het leger als sociale ladder 4d. De burgerlijke nederzettingen/ grafvelden bij de forten 4e. Het landelijke gebied</p> <p>5a. Scheepsbouw: een lokale nijverheid 5b. Technologie en ambacht voor en door het leger 5c. Waterwerken langs de grens</p> <p>7a. Conservering en vernietiging van limes restanten door het water 7c. De ontdekking van de limes</p>	<p>Criterion IV (outstanding EXAMPLE of a type of building, architectural or technological ensemble or landscape)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Uitzonderlijke en gevarieerde dataset met onder andere veel organisch materiaal en artefacten - Dataset vertelt het verhaal van het leven aan de grens - Dataset getuigt van verdwenen tradities zoals de Rijnlandse scheepsbouw

6 VERBINDING MET DE WERELD VAN NU

Verbinding twee kanten op

Het stimuleren van verbindende verhalen tussen het limes-erfgoed en de leefwereld van het hedendaagse publiek is een belangrijk doel van het Interpretatiekader. Op de eerste plaats is dat nodig om het verhaal van het erfgoed als relevante informatie te brengen, ook voor mensen die niet per se in cultuurhistorisch erfgoed zijn geïnteresseerd, om zo een stap te zetten naar een groter publieksbereik. In de workshop met de stakeholders van de limes (Nederlandse Limes Samenwerking en Stichting Romeinse Limes) is naar voren gekomen dat cultuureducatie een belangrijk streven is van limes-presentaties, naast het stimuleren van toerisme. We willen dat mensen niet alleen verwonderd zijn over het Romeinse erfgoed onder hun voeten, maar ook dat mensen nadenken over hun eigen leefwereld aan de hand van het historische verhaal. Dit wordt kansrijker naarmate het limes verhaal in het licht van actuele thema's wordt gebracht, niet op een simplistische manier maar op een wijze die aanzet tot reflectie bij de bezoeker. De limes kan op veel manieren een krachtige historische metafoor zijn voor onze huidige samenleving:

Foto boven: De LimesLIJN in Hoograven is een kunstproject met leerlingen van de Brede School Hoograven door kunstenaar Carin van Dongen. De mozaïeklijnstukken volgen de greppels van de Romeinse weg dwars door de wijk. Met hun mozaïek dragen de kinderen van Hoograven bij aan de verbindende lijn op de schaal van de Utrechtse wijken maar ook groter, op de schaal van het Romeinse rijk waartoe ook Marokko en Turkije behoorden. (Foto: Carin van Dongen)

- De limes is het verhaal van Romeins watermanagement en ingrijpen in het landschap van de Rijn, waarmee zij net als wij het land bewoonbaar en de wegen en rivieren bevaarbaar hielden. De effecten van houtkap en watermanagement traden soms pas veel later aan het licht.
- De limes is een belangrijk hoofdstuk in de technologische vooruitgang, grootschalige handel en transport waarmee de Hollandse delta de transportader werd die het nu nog steeds is.
- De limes staat ook voor de terugkerende spanning tussen de lokale samenleving en globale economische en politieke systemen.
- De limes geeft een historisch perspectief aan het begrip ‘grenzen’ nu dit als middel van buitensluiting en controle actueler is in Europa dan het lange tijd is geweest.
- De limes is een grens geweest tussen beschavingen maar ook een plek van intensieve uitwisseling en vermenging van culturen.
- De Romeinen brachten een ongekende welvaart en rijke materiele cultuur naar Nederland met geld, gebouwen en schrift waarmee Nederland onderdeel ging uitmaken van de klassieke wereld. De omvang van het Romeinse Rijk valt sterk te vergelijken met die van de EU.

Metafoor voor wat?

Daarmee is de vraag welke positieve of negatieve voorbeelden de limes ons stelt onderwerp van discussie. De keuze voor thematiek en verhaal ontstaat in het nu en is afhankelijk van de maatschappelijke trends van het moment. Zo schreef Jos Bazelmans in de limes Atlas uit 2005: *“Er is blijkbaar een nieuwe behoefte om het Romeinse verleden en erfgoed te onderzoeken om de Europese toekomst te begrijpen. De Romeinse voorstelling van een imperiale ruimte maakt het mogelijk na te denken over een multi-etnische en bovenationale, politieke constellatie, waarin de nadruk niet ligt op grenzen en uitsluiting maar op openheid en integratie. Zien we in de ‘barbaar’ niet langer de vernietiger van de beschaving maar de ‘immigrant’ die zorgdraagt voor de vernieuwing en continuïteit ervan? Het antwoord is ‘ja’.”*

Nu, anno 2016 is het beeld van de barbaar als vernietiger aan onze Europese grenzen weer springlevend en heeft het begrip grens al zijn bureaucratische Europese abstractie verloren. Al is de oproep van Jos Bazelmans nog steeds actueel en waardevol, hij zou nu beslist anders van toon zijn. Het gebruiken van de limes als metafoor voor dergelijke politieke debatten is daarmee niet onzinnig, maar lijkt niet bij de ‘bedrijfscultuur’ van de Nederlandse limes gemeenschap te passen. Dit in tegenstelling tot Duitsland en vooral Engeland, waar het verhaal van de limes (of Hadrian’s Wall in Engeland) wel van oudsher een politieke lading meekrijgt.

In Nederland is de boodschap doorgaans dat het verleden onder onze voeten zeer oud is. Een geslaagd voorbeeld van verderstreckende educatie door actualisatie is de tentoonstelling ‘High-tech Romeinen’. Hier werd onder het motto ‘Slimme jongens, die Romeinen’ een vergelijking getrokken tussen onze high-tech van computers, smartphones en navigatiesystemen en de geavanceerde technologische uitvindingen van de Romeinen waar kinderen vervolgens zelf mee konden experimenteren. Het zou goed zijn als een dergelijke manier van actualisatie ook op andere plekken met andere thema’s navolging zou krijgen.

Romeinse geschiedenis na de Romeinen

In Engeland, bakermat van het concept 'Interpretation Framework', is juist wel veel interesse voor de culturele politieke metafoor. Ook hier gaat dit samen met grote verschuivingen in interpretatie: werd aanvankelijk het beeld geschetst van het goede imperium met Hadrian's Wall als grens, later kwam meer het verhaal over onderdrukking en genocide door de Romeinen naar boven. Men heeft inmiddels veel meer begrip en interesse voor het Keltische en Germaanse perspectief. Het bestuderen van deze interessante 'receptie-geschiedenis' van de Romeinse limes is in Engeland een belangrijk onderdeel van de archeologische wetenschap en wordt ook steeds vaker onderdeel gemaakt van publiekspresentatie. (R. Hingley, *The Living Frontier; the passing of time on Hadrian's Wall*, 2013).

Ook in Duitsland is er beeldvorming over de Romeinse geschiedenis na de Romeinen. De 19de eeuwse opkomst van archeologie, de fascinatie van de Duitse keizer met de Romeinen, de oprichting van de Limeskommission en de opkomst van de Hermannscultus zijn vanzelfsprekend onderdeel van de limespresentaties in Duitsland (Kalkriese, Saalburg). In Voorburg, museum Meermanno en Museum Kam komt de opkomst in de 19de eeuw van het archeologisch onderzoek als hobby en als wetenschap aan bod. Net als in Duitsland heeft de limes een rol gespeeld bij de constructie van de Nederlandse nationale identiteit. Ten tijde van de Opstand ontstond het idee, aan de hand van de geschriften van Tacitus, dat de vrijheidsdrang van de bewoners van de Republiek zijn wortels had in de afstamming van de opstandige Germanen. Het Rijksmuseum in Amsterdam besteedt aandacht aan deze 'Bataafse Mythe' met de serie schilderijen van Otto Veen over de Bataafse opstand. Dit verband tussen de Nederlandse nationale identiteit en de geschiedenis van de Limes zou wellicht ook op locatie aandacht kunnen krijgen. Dit zou op zijn plaats kunnen zijn waar limes en 17de eeuw elkaar raken zoals in Voorburg (17de eeuwse landgoederen Hofwijk en Arentsburgh)

De Romeinse limes is ook een belangrijk hoofdstuk in de landschapsvorming. Met partners als ANWB en Wandelnet wordt gewerkt aan routes waarin de limes als verbindende structuur in het landschap centraal staat. In het gebied tussen Xanten en Nijmegen is al zo'n fietsroute, de 'Via Romana' hier bij het Legioenskamp Vetera I in Xanten. Het beroemde verhaal van de Bataafse aanval op het legioenskamp tijdens de opstand wordt middels een bord aan de wandelaar en fietser verteld terwijl deze uitkijkt over het hedendaags landschap. (Foto: Catherine Visser)

Voorbeelden en kansen voor actualisering

In Nederland hebben we twee dominante actualiseringën aangetroffen: het meest voorkomende maatschappelijk thema is dat van de grens die culturen bij elkaar bracht. Dit thema komt naar voren in concrete vorm in wijken met een multicultureel karakter waar – zoals bijvoorbeeld ‘Limes-LIJN’ in Hoograven – met schoolkinderen wordt stilgestaan bij wie die Romeinen waren en waar ze vandaan kwamen (ook uit Marokko). Ook elders is de multiculturele samenleving toen en nu een onderliggend thema, zoals in het museum in Wijk bij Duurstede. Het blijkt niet makkelijk tegelijkertijd historisch precies te zijn en de verbinding met de leefwereld van de bezoeker te maken.

Dat is makkelijker met het thema Romeins watermanagement en landschapsvorming. Aan de hand van concrete objecten zoals in het Museum Vlaardingen de Romeinse klepduiker of de sporen van kadewerken in Leidsche Rijn, kan het publiek verteld worden, dat het landschap dat ze bewonen al vele eeuwen gevormd is door de ingrepen van de mens in het watersysteem. Dit inzicht moet ons bewust maken van de grote uitdagingen van duurzaam watermanagement en trots op de Nederlandse traditie hierin. In het Museum Vlaardingen wordt dit verteld door de dijkgraaf van het Hoogheemraadschap, staand bij een moderne klepduiker. In Leidsche Rijn is het milieu-educatiecentrum, waar over de leefomgeving wordt verteld, onderdeel van het gereconstrueerde *castellum*.

De Romeinse limes is ook een belangrijk hoofdstuk in de landschapsvorming onder invloed van mens en natuur in de delta van de Rijn. Het verband tussen het landschap en landgebruik in de tijd van de limes en de hedendaagse cultuur-

De uitgeholde boomstam in Museum Vlaardingen is een klepduiker uit de Romeinse tijd die bij hoogtij dicht ging en bij laag tij kon uitwateren. In de film bij de klepduiker vertelt de peilbeheerder van het Hoogheemraadschap Delfland dat moderne sluisen nog steeds volgens dezelfde principes als de klepduiker werken. Dankzij deze verbindende interpretatie wordt het publiek zich bewust van de lange ontwikkeling van het watermanagement dat al eeuwen zorgt voor droge voeten in en om Vlaardingen.

(Foto: Catherine Visser)

landschappen wordt nu nog maar zelden gelegd. In Meinerswijk waar het *castellum* in de uiterwaard ligt, gebeurt dat wel en hopelijk wordt dit met de fiets en wandelroute een sterker uitgewerkt thema voor de limes als geheel.

Plekken zoals Woerden, Elst, Utrecht-Domplein, Nijmegen en Valkenburg, waar Romeinse fundamenten uitgegroeid zijn tot gelaagde hedendaagse steden en dorpen vertellen de essentie van geschiedenis: onze omgeving is gelaagd, onze omgeving heeft tijdsdiepte en voor wie leert kijken zijn de sporen hiervan te zien. DOMunder brengt dit verhaal op een aanschouwelijke manier. De lagen van 2000 jaar geschiedenis laten zien hoe we steeds voortbouwen op de voorganger en hoe bouw en verwoesting hand in hand gaan. In Woerden is het militaire en strategische verleden van de stad onderwerp van de rondleidingen en vaararrangementen die de Stichting Romeins Schip Woerden organiseert. Daarmee is de koppeling gemaakt tussen de Romeinse tijd, de Franse invasie in 1672 en de Oude Hollandse Waterline, waarbij de Rijn steeds van cruciaal belang blijkt.

De politieke metafoer die de limes ons biedt, is dat een militaire dictatuur een grens in stand hield en tegelijkertijd culturele uitwisseling mogelijk maakte. Deze boodschap is voor vele interpretaties vatbaar. Vooralsnog gebeurt de historische verwijzing zelden precies, terwijl bijvoorbeeld in Leiden-Roomburg, Alphen en Bodegraven inscripties aanwijzingen bevatten over wie er precies gelegerd waren en waar ze vandaan kwamen. Het verbinden van echte mensen aan locaties waar de sporen van zijn gevonden, maakt een abstract verhaal over globalisering veel concreter. De mix van Romeinse en lokaal geproduceerde gebruiksvoorwerpen laat zien dat toen net als nu mensen geen eenduidige culturele identiteit hadden. In Museum Het Valkhof en in het Tempel- en Kerkmuseum in Elst is aan de hand van inscripties en persoonlijke objecten een dergelijk verhaal over de romanisering te volgen. Dergelijke concrete verhalen kunnen complexe abstracte noties van Rome's culturele en politieke invloed op de lokale bevolking en de rol van migranten zoals soldaten en handelaren tastbaar maken.

Het vinden van de juiste toon

De cultuurpolitieke interpretatie die in Engeland is aan te treffen, zal niet snel navolging vinden in het nuchtere Nederland. Het vinden van de juiste toon die past bij de site en die aantrekkelijk is voor met name educatieve instellingen vergt maatwerk. Hopelijk is de thematiek zoals aangesneden in het Interpretatiekader een goede aanzet voor een verdere uitwerking. De belangrijkste aanbeveling is echter om verhalen te concretiseren aan de hand van vondstmateriaal, historische personages of de specifieke context van een site. Het publiek is doorgaans makkelijker te interesseren en te overtuigen door een open vraagstelling over een concreet voorbeeld dan door het oproepen van een brede discussie met algemene bewoordingen. Geloofwaardigheid en interesse stijgen ook als de verteller de wetenschappelijke methode uitlegt. Naar eigen zeggen weet expert en meesterverteller Erik Graafstal zijn publiek ongeacht leeftijd of opleiding altijd te boeien als hij over zijn eigen zoektocht vertelt. Of in de woorden van Jona Lendering: *“De voortdurende omgang met onzekerheden, met de known en de unknown unknowns, is de belangrijkste vaardigheid die oudheidkundigen de wereld te bieden hebben. Het is geen toeval dat inlichtingendiensten lange tijd graag archeologen en classici selecteerden.”*

7 STAND VAN ZAKEN PUBLIEKSAANBOD

Foto boven: De gladiatorenshow in Archeon is al jaren lang het succesnummer van de Nederlandse limes. Hier beleven jong en oud de Romeinse tijd tot op het bot. Herrie, geschreeuw, volksmannerij en wreedheid. En een snik gaat door het meestal jonge publiek heen als een van de gladiatoren, die ze zojuist ter dood hebben veroordeeld met hun duim, zijn lot ook echt moet ondergaan.

(Foto: Archeon)

Publiekspresentaties zijn langs de gehele Nederlandse limes volop in ontwikkeling. Sinds het 'Blauwe Boekje' uit 2013 en de Quick Scan uit 2015 zijn veel nieuwe presentaties klaar of bijna klaar. In dit hoofdstuk van het Interpretatiekader voor de limes brengen we de publiekspresentaties van de limes wederom in kaart. Niet zozeer om te laten zien wat er te beleven is, maar om greep te krijgen op de inhoudelijke en verbindende verhalen die aan het publiek verteld worden en hoe die zich verhouden tot de objecten of de omgeving die voor het publiek te beleven is. In deze samenvatting geven we naast een uitleg over de gevolgde werkwijze bij de inventarisatie, een breder beeld van de aanwezigheid van limes-thema's in het Nederlandse deel van de Neder-Germaanse limes. Hiervoor gebruiken we de 7 themagroepen die we in hoofdstuk 4 'Het verhaal van de limes' van de Romeinse limes hebben geïdentificeerd. Het 'Werkboek inventarisatie publieksaanbod per site' is bijgevoegd als bijlage en interessant om per site te bekijken. Hierna treft u de verantwoording van de gekozen methodiek en de belangrijkste samenvattende conclusies.

Werkboek

In de inventarisatie gaan we uit van presentatie-eenheden. Een presentatie-eenheid is een archeologische locatie, museum, informatiepunt of startpunt waar een limesactiviteit of limespresentatie wordt aangeboden. Een eenheid kan een groter gebied beslaan als het gezien kan worden als verzamelpunt en startpunt van gespreide presentaties zoals in Leidsche Rijn, Voorburg en Ommeren waar de museale presentatie de plek is waar het publiek voor het eerst in aanraking komt met de limes die ook verder in de omgeving te ervaren is.

Per presentatie-eenheid wordt naast een algemene beschrijving in detail aangegeven welke thema's per locatie aan bod komen. Dit wordt afgezet tegen de thema's uit het SoOUV: Statement of Outstanding Universal Values; de redengende omschrijving van unieke en universele waarde van de limes in Nederland en tegen de overige archeologische-wetenschappelijke waarden. Vervolgens heeft het team suggesties gedaan voor aanvullende thema's op basis van de kansen die het lokaal aanwezige erfgoed biedt. Dit zijn de opgravingen of aanwezige limes elementen, de bekende topvondsten, het te verwachten publiek en de identiteit en context van een locatie. Daar dit een complexe afweging is, pretenderen we niet het laatste woord hierover te hebben gezegd. We nodigen de lezer dan ook uit het werkboek kritisch ter hand te nemen en hierover de discussie aan te gaan.

Limes onderdeel van brede presentatie

Uit ons onderzoek naar publieksbereik van de limes blijkt dat het publiek en het aanbod in Nederland zelden alleen op de Romeinse limes is georiënteerd. De grote publieksgroepen komen meestal voor een bredere historische of recreatieve beleving. Archeon, een van de grootste trekkers, biedt in het themapark veel meer dan het Romeinse erfgoed, het bestrijkt de Steentijd tot de Middeleeuwen. De twee musea met de grootste limes collecties, het RMO en Museum Het Valkhof, brengen het erfgoed van de Romeinse periode in een breder kader dan louter (de UNESCO-definitie van) de limes. Het RMO laat onder de titel 'Romeinen in Nederland' een overzicht zien van de Romeinse periode in geheel Nederland. Museum Het Valkhof concentreert zich op het in beeld brengen van de inheemse en Romeinse samenleving en legerplaatsen in Oost-Nederland. Kleinere museale presentaties spitsen zich vaak toe op de geschiedenis van de plek van prehistorie tot nu, waar het Romeinse erfgoed een belangwekkend onderdeel van is. Veelal is er geen of zeer summiere introductie van de Romeinse limes als grotere bovenlokale context waarbinnen de Romeinse archeologie te begrijpen is.

Het zijn vooral de app-routes, evenementen en markeringen die het Romeinse verleden van de plek als focus hebben en de limes als centraal thema brengen. Het bereik van deze presentaties is echter beperkt.

Positionering van de Romeinse limes

Alhoewel er op de meeste plekken een beknopte introductie is van wat de limes op de schaal van Europa is geweest, wordt het internationale verhaal maar zelden concreet gemaakt in de presentatie. Toch zijn er genoeg aanleidingen om inter-

ationale verbindingen te maken. Van sommige plekken is bekend dat hier een Romeinse keizer of hoogwaardigheidsbekleder heeft gewoond of is geweest. Katwijk aan Zee biedt als haveneind van de limes dit verhaal middels de Peutingerskaart en de toren van Kalla (Caligula). Ook in Nijmegen Oost en in Museum Het Valkhof is er aandacht voor het verblijf van hoge Romeinse bestuurders. Op veel plekken zou ook met de simpele vondsten van munten, geïmporteerde goederen zoals olijven en vissaus en de graf-inscripties van soldaten uit verre oorden de internationale betekenis van de limes kunnen worden benadrukt. Ook een verbinde met locaties waar ‘Nederlandse’ Romeinse soldaten hebben gediend zoals Vindolanda op Hadrian’s Wall waar veel Bataafse brieven zijn gevonden, zou het besef van de internationale schaal en impact van de limes bevorderen.

Thema 1 Historische beschrijving van de Rijn

Dit is het thema dat als inleiding op bijna elke locatie verteld wordt. Hoe is de limes ontstaan? Wat zijn de historische gebeurtenissen die geleid hebben tot de begrenzing van het Romeinse Rijk ten zuiden van de Rijn? Wanneer kwam het Romeinse Rijk hier in het nauw? Welke belangrijke gebeurtenissen hebben hier plaatsgevonden? Alhoewel er op veel plekken over te lezen is, wordt het verhaal nergens uitgewerkt of aanschouwelijk gemaakt aan de hand van vondsten of reconstructies op locatie. Terwijl juist deze sporen een unieke waarde vormen van de Nederlandse limes. De brandlaag van de Bataafse opstand is op veel plekken aangetroffen en in DOMunder onder het Domplein te zien. De belangrijkste plekken waar het ontstaan van de limes getoond wordt of getoond kan worden zijn: Vechten, Katwijk, Valkenburg en Nijmegen (Valkhof en Nijmegen-Oost) en buiten de limes: Velsen. In het algemeen is de lange duur van de limes en de veranderingen in de vierhonderd jaar Romeinse occupatie niet goed beleefbaar. Terwijl op een aantal plekken veel Romeinse tijdslagen zijn gestapeld en gedocumenteerd zoals in Valkenburg en DOMunder.

Thema 2 Ruimtelijke opbouw van de grens

De ruimtelijke opbouw van de limes heeft in Nederland twee belangrijke componenten: het systeem van de grens is hier buitengewoon compleet en gelaagd aangetroffen en de Rijn is de dynamische ruggengraat waarop de grens is gebaseerd. Onderdelen van dit thema komen in diverse publiekspresentaties goed aan de orde. Dankzij de reconstructies van wachttorens, forten, gebouwen, wegen en bruggen en hele *castella* (digitaal) kan het publiek op diverse plekken een goede indruk krijgen van de ruimtelijke elementen waar de limes uit bestond. De grotere landschappelijke structuur en de verbinding met de Rijn is minder goed beleefbaar. In Woerden worden nabij het *castellum* vaararrangementen rondom twee gereconstrueerde Romeinse schepen verzorgd. In Leiden-Roomburg is het kanaal van Corbulo naast het *castellum* te zien en in Meinerswijk ligt de *principia* in de uiterwaarden van de Rijn met periodieke overstroming. Maar er zou voor de vele havens, die de belangrijkste bestaansredenen waren voor de *castella*, meer aandacht mogen zijn.

Thema 3 Militaire organisatie en burgerlijk bestuur

Het thema bestuurlijk systeem van de limes draait om de stichting van de provincie met steden, de omgang van inheemse volkeren, het toekennen van grond en burgerrechten, het innen van belasting, het bevorderen van handel en

productie. Ook al is er veel wetenschappelijk debat over de omvang van de Romeinse staatsinvloed, het idee van de moderne Romeinse staat blijft vanuit hedendaags perspectief fascinerend. Museum Het Valkhof in Nijmegen en de Grote kerk in Elst zijn op dit moment de enige plekken die hier aandacht aan besteden.

Het militaire systeem gaat over de complexe opbouw van het Romeinse leger met legioenen en hulptroepen en de manier waarop het leger de integratiemachine werd, die de vele volkeren van het Romeinse Rijk samenbond. Dit aspect kan in principe op veel plekken aan bod komen waar de legereenheden middels inscripties te identificeren zijn. Het verbinden van geografisch verspreide forten aan de hand van één specifieke legereenheid zoals de *cohors XV voluntariorum civium Romanorum* of *vexillarii* van het 1ste legioen Minervia, die op tal van plaatsen zijn aangetroffen, kan een limes-brede presentatie opleveren die beter kan worden gecommuniceerd.

De bezoeken aan Neder-Germanië door diverse keizers en bij naam bekende generaals is op veel plaatsen in verband te brengen met de archeologische vondsten. Wegverbeteringen rond Utrecht en de bouw van *castella* en kanalen kan op veel plaatsen in verband worden gebracht met zo'n historisch bezoek. Dat gebeurt nu in Katwijk aan Zee (Caligula), Castellum de Hogewoerd, in Museum het Valkhof en Nijmegen Oost.

Thema 4 De samenleving langs de limes

In omringende limes landen is men jaloers op de rijkdom van de inheems-Romeinse archeologie langs de Nederlandse limes, met name ook door het tere organische materiaal dat hier gevonden wordt. Deze vondsten schetsen een levendig beeld van de samenleving langs de limes aan de hand van grote hoeveelheden dagelijkse objecten, militair wapentuig, gereedschap en bouw-materiaal. Dit materiaal staat op zeer veel plekken centraal in de presentatie van de limes. De presentaties in het RMO, Museum Het Valkhof, museum Dorestad, de PUG-collectie in Utrecht, het Museon, museum Baron van Brakell in Ommeren focussen op het schetsen van de rijkdom en diversiteit van de Romeinse samenleving waarbij niet zelden inheems en Romeins als twee groepen tegenover elkaar worden geplaatst.

Thema 5 Technologie en ambacht langs de limes

Scheepsbouw, watermanagement, wegebouw, baksteenfabricage: het Romeinse leger bediende zich van geavanceerde technologie en paste lokale en eigen watermanagement technieken op grote schaal toe. Het duurde eeuwen voordat er in Nederland weer baksteen gebakken werd. In tentoonstellingen als High-tech Romeinen (Museum het Valkhof) en in de presentatie van het schip de Meern I in Castellum de Hoge Woerd komt het thema van technologie prominent aan bod. In Leiden-Roomburg is de thematische kunstwandeling gewijd aan het contrast tussen kleinschalig inheems boeren en de grootschalige landmeetkunde van de Romeinen. Deze presentatie staat los van de vondsten die in Matilo zijn gedaan. De Romeinse klepduiker in Vlaardingen is (buiten de limes) een mooi voorbeeld hoe het thema technologie te vertellen en te actualiseren is aan de hand van één concreet archeologisch object. De tentoonstelling over de Rijnlandse scheepsbouw in Ipse de Bruggen, Zwammerdam is ook gewijd aan het thema technologische ontwikkeling.

Thema 6 Beeltenissen en symbolen van Rome's macht

Overall waar de Romeinse invloed zich heeft doen gelden zijn symbolen van Rome te vinden in de vorm van inscripties, geld en Romeinse architectuur. De *castella*, de *castra* van Nijmegen, de wachttorens zijn bedoeld als herkenbare symbolen van het leger dat zowel in slagorde als in de kamparchitectuur een massieve en gedisciplineerde uitstraling moet hebben gehad. De reconstructies van de forten in Leiden-Roomburg, Hoge Woerd en deels in het Archeon maken dit beleefbaar. De collectie inscripties gecombineerd met ruitermaskers in het RMO en Museum Het Valkhof zijn de aangewezen plekken om dit thema verder te verduidelijken. De uitstraling van de forten ook op daaropvolgende generaties komt in DOMunder sterk aan bod: immers de ruïnes van de *limes* hebben bisschop Willibrord en de Frankische kerkenbouwers geïnspireerd.

Thema 7 Archeologisch onderzoek naar de limes

Sinds Reuvers in de 19de eeuw in Voorburg Forum Hadriani opgroef en Van Giffen in de eerste helft van de vorige eeuw de *castella* van Valkenburg en Utrecht blootlegde, heeft onderzoek naar de *limes* op zeer veel plaatsen nieuwe kennis opgeleverd. Toch is het archeologisch onderzoek naar de *limes* nog volop in ontwikkeling. Het zoeken naar sporen in Gelderland en hypothesen over de loop van de *limes* komt in het museum Baron van Brakell en in het Liemers museum aan bod. Het publiek wordt nog te weinig meegenomen in het wetenschappelijke belang van de houtdateringen en het organische materiaal dat in de natte Nederlandse ondergrond zo goed is bewaard. Dit thema zal in de nabije toekomst worden gepresenteerd in Castellum de Hoge Woerd.

Limes regio's

In ons onderzoek hebben we een groot aantal gesprekken gevoerd met stakeholders en betrokkenen, zowel amateurs, lokale initiatiefnemers als archeologische of museum-professionals. Steeds blijkt dat het als complex wordt ervaren om het kleine op aansprekende wijze in verband te brengen met het hele grote systeem van de Romeinse Rijk, zich uitstrekkend over drie continenten. Het is moeilijk te focussen als het erfgoed zo'n grote inhoudelijke en regionale impact heeft. Het Interpretatiekader introduceert daarom in navolging van het Interpretatiekader voor de Donau *limes* een tussenstap: de regionale hoofdthema's. De vier Nederlands-Duitse *limes* thema's komen voort uit de sterke punten die regionaal zijn aangetroffen en die ook inhoudelijk verhalend kunnen zorgen voor meer samenwerking, specialisatie en focus. Een dergelijke thematisering is op veel plekken al volop aan de gang. De *limes* waterbaan in Zuid-Holland en de Visie op de drie *castella* in Utrecht zijn daar voorbeelden van.

De schepen limes: De indrukwekkende Rijnlandse schepen die in Nederland zijn gevonden zijn haast allemaal aangetroffen langs de *limes* tussen Katwijk en Hoge Woerd, *Leidsche Rijn*. Deze *limes* sites hebben als overeenkomst dat ze op de smalle oever van de Rijn zijn gesitueerd tussen oorspronkelijke veengronden. Hier is de Oude Rijn nu nog een grotendeels bevaarbare rivier die ook in de ruimtelijke geschiedenis na de Romeinen lange tijd de belangrijkste ontwikkelingsas was. De sites hebben als gemeenschappelijke thema's:

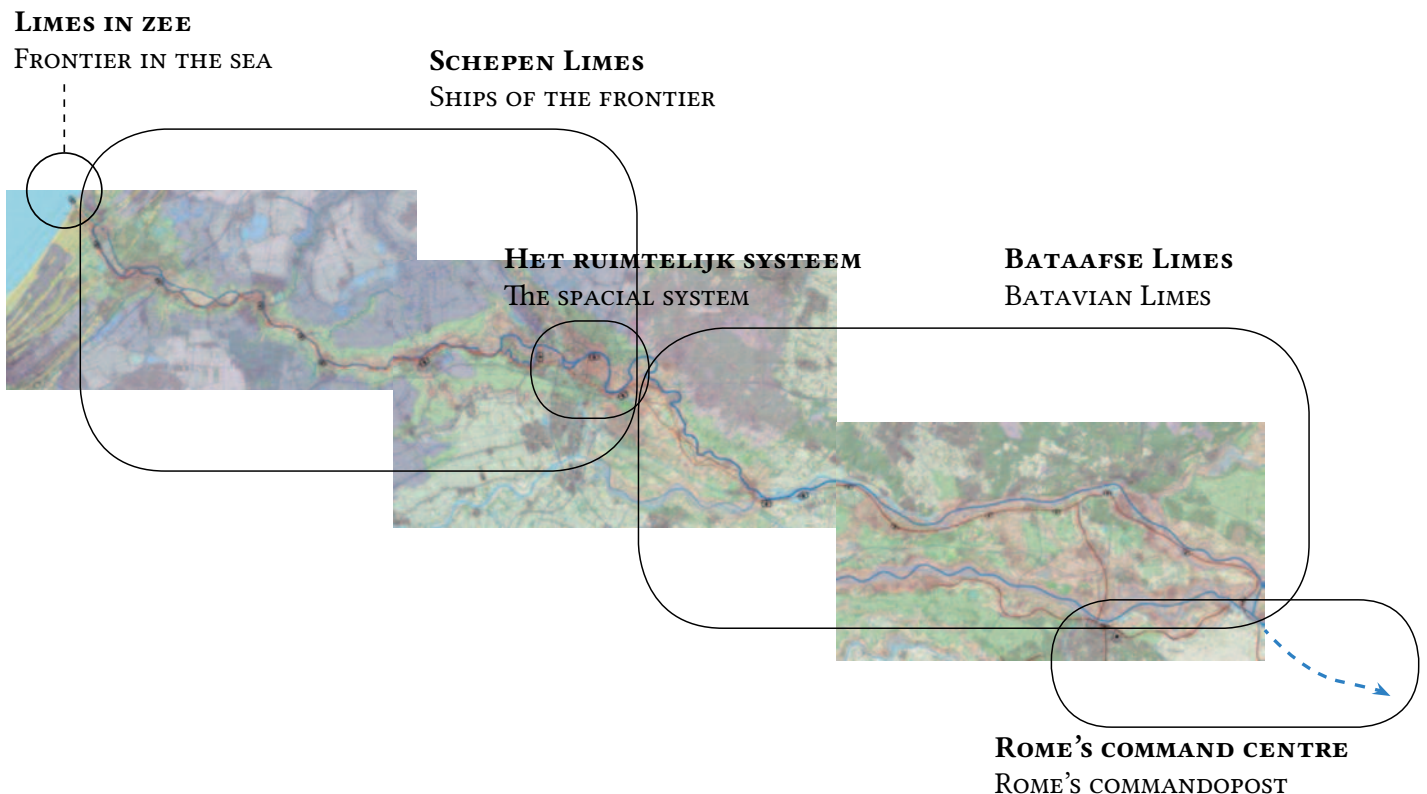
- 2a. Het landschap in de Romeinse tijd
- 2b. De Rijn als grens van het Romeinse Rijk
- 2c. De Rijn als cruciale militaire verbinding
- 5a. Scheepsbouw: een lokale nijverheid
- 5b. Technologie en ambacht voor en door het leger
- 5c. Waterwerken langs de grens

In het deel *tussen castellum de Hoge Woerd en fort Vechten* is het complete ruimtelijke militaire systeem van de limes dankzij het uitgebreide onderzoek goed in beeld. Er is veel informatie over de veranderingen en verbeteringen aan de militaire (infra)structuur gedurende vierhonderd jaar Romeinse occupatie. Twee van de drie forten bestrijken een zeer lange tijdsspanne (van voor de vestiging van de limes in Vechten tot in de vroege Middeleeuwen voor het Domplein). Op en rond de sites van de drie *castella* worden deze thema's op complementaire wijze beleefbaar gemaakt. Deze sites hebben als gemeenschappelijke thema's:

- 1a. Van verovering naar grensverdediging
- 1b. Een grens voor vierhonderd jaar
- 3c. Organisatie en inrichting van de forten
- 7b. Wat er gebeurde met de limes na de Romeinse tijd

Voor het deel van *Vechten tot en met Nijmegen* is het overkoepelende thema *De Bataafse limes*. In dit gebied zijn de *castella* bijna nergens gevonden. Het gebied

INHOUDELIJKE INTERPRETATIE REGIO'S

is echter wel vol sporen van militairen en civiele nederzettingen. Dit archeologisch erfgoed is direct of indirect gekoppeld aan de militaire structuur van de limes en wordt in verband gebracht met de Bataafse samenleving die door de Romeinse bestuurders in de grensstreek gevestigd werd en in Nijmegen haar hoofdstad had. Overkoepelende thema's voor deze sites zijn:

- 2a. Het landschap in de Romeinse tijd
- 3a. De bestuurlijke inrichting van het gebied langs de limes
- 4a. De inheemse stammen langs de grens
- 4b. De grens die culturen bij elkaar bracht
- 4c. Het leger als sociale ladder
- 4d. De burgerlijke nederzettingen en grafvelden bij de forten
- 4e. Het landelijke gebied

Hoog op de stuwwal van Nijmegen en zich uitstrekkend tot Bonn ligt het bestuurlijk zwaartepunt van de Neder-Germaanse Limes. Hier zijn de legioensforten te vinden, de hoofdstad Keulen evenals andere belangrijke steden. De Romeinse bouwwerken zijn hier imposanter, groter en talrijker dan elders in Neder-Germanië. Sporen van grafvelden, steden en villa's getuigen van de belangrijke van de inheemse en Romeinse notabelen. De thematiek is hier:

- 1a. Van verovering naar grensverdediging
- 1b. Een grens voor vierhonderd jaar
- 1c. De opstand van de Bataven en de rol van het leger
- 3a. De bestuurlijke inrichting van het gebied langs de limes
- 3b. De bewakers van de grens
- 3c. Organisatie en inrichting van de forten
- 6a. Schrift en beeldcultuur langs de limes
- 6b. Monetaire economie langs de limes
- 6c. Architectuur in hout en steen: tekenen van macht en superioriteit

8 ADVIES VOOR CURATORSCHAP

Er is behoefte aan één of meer organisaties in het land die

- De siteholders met raad en daad bij staan en helpen met het Interpretatiekader om te gaan
- Het Interpretatiekader onderhouden en erover communiceren, zodat het landelijk bekend wordt (marketing)
- De limes in het algemeen meer bekendheid te geven (marketing)
- In gezamenlijkheid (grotere musea, drie provinciale depots voor bodemvondsten, erfgoedcentra, RCE, universiteiten) een digitaal documentatiecentrum voor de limes opzetten, dat door het curatorschap wordt beheerd.
- Aan het digitale documentatiecentrum zou het – nog op te zetten – digitale publieksplatform 'De Romeinse limes op de kaart' (binnen www.erfgoedopdekaart.nl) kunnen worden gekoppeld. Hierin kan diverse informatie worden opgenomen: de satellietkaart van de Romeinse limes, oude en

Foto boven: De toeristische en recreatieve ontwikkeling van de Nederlandse limes is een kwestie van de lange adem. Er is nog een lange weg te gaan. Deze schoenzolen van een Romeinse soldaat, te herkennen aan de ijzeren spijkers getuigen van lange dagmarsen. Er zijn honderden schoenzolen langs de limes gevonden, zoals deze uit het Archeologiehuis Zuid-Holland. (Foto: Catherine Visser)

nieuw te maken reconstructietekeningen, ander kaartmateriaal (zoals Google maps, Peutingerkaart), informatie over sites (met foto's, filmpjes, plattegronden en tekst), informatie over langs de limes gevonden voorwerpen (met foto's en tekst). Het vullen van dit digitale platform met relevante informatie over de limes en het up-to-date houden ervan vereist inhoudelijke kennis.

- Contact onderhouden met de grotere musea, de drie provinciale depots voor bodemvondsten, de erfgoedcentra, RCE en universiteiten om informatie op te halen, expertise te delen etc.

Het curatorschap kan het beste worden gelegd bij één partij waar inhoudelijke expertise over de limes en over het presenteren ervan al in huis is en waar contact met siteholders langs de limes al bestaat. Het curatorschap zou ook onderdeel van de inhoudelijke poot in de managementgroep kunnen zijn. Het marketing deel kan het beste worden belegd bij de Stichting Romeinse Limes Nederland, die op dit terrein al haar sporen heeft verdiend.

9 EEN KORT VERSLAG VAN HET PROCES

In de opdracht is uitdrukkelijk aandacht gevraagd voor een proces met communicatie en interactie met stakeholders. Daarom is dit overzicht opgenomen in het eindverslag 'Een kort verslag van het proces' geeft de stappen en betrokkenen van het proces van juli 2015 tot mei 2016 weer.

Proces op hoofdlijnen

Dit proces ziet er chronologisch als volgt uit:

- 11/9/ 2015 Definitieve offerte
- 22/9/2015 Startoverleg met vertegenwoordigers van NLS en RLN
- 25/9/ 2015 Kick-off tijdens Limes Netwerkdag
- 8/10/2015 Formele opdracht vanuit NLS
- 13/11/2015 Limes working group
- 17/12/2015 Overleg met Stuurgroep Limes
- 17/12/2015 Workshop Publieksbereik (zie afzonderlijk rapportage)
- 19/1/2016 Workshop Stakeholders
- 22/1/2016 Limes working group
- 28/9/2016 Landelijke Limes Netwerkdag
- 27/10/2016 Lancering Interpretatiekader Romeinse Limes

Ontmoetingen met stakeholders

Hier kunnen de volgende stappen worden genoemd, deels in aanvulling op bovenstaande stappen:

- 18/9/2015 Netwerkdag ZH
- 25/9/2015 Limes Netwerkdag

Foto boven: Tot het opstellen van een interpretatiekader is besloten tijdens de presentatie van het advies van het College van Rijksadviseurs over de ruimtelijke kwaliteit van de Nederlandse Limes in het Catherijneconvent in april 2015. Op de voorste rij zitten de toenmalige bestuurders van de drie limes-provincies van links naar rechts Annemieke Traag (Gelderland), Han Weber (Zuid-Holland) en Mariette Pennarts (Utrecht) luisterend naar Cees van't Veen (directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). (Foto: Huisinga fotografie)

- 8/11/2015 Romeinenmeeting
- 26 en 27/11/2015 Reuvsdagen
- 11/3/2016 Netwerkdag ZH
- 27/10/2016 Lancering Interpretatiekader Romeinse Limes

Ontmoetingen met overheden

Er zijn in de loop van dit proces ontmoetingen met gemeentelijke en provinciale bestuurders van de Provincie Utrecht en Gelderland geweest en één ontmoeting met de stuurgroep van de NLS. Daarnaast is een ontmoeting geweest met de beleidsambtenaren op de Limes Netwerkdag in Wierickerschans.

Internationale ontmoetingen

Op het internationale vlak kunnen de volgende mijlpalen worden genoemd:

- Begin september startoverleg met Nigel Mills
- 10/09/2015 Limes international working group in Provinciehuis Arnhem
- 12/9 tot 23/9/2015 informele participatie aan het Internationale Limes Congres in Ingolstadt
- 14 tot 17/10/2015 werkbezoek aan de belangrijkste bezienswaardigheden van Hadrian's Wall, inclusief ontmoetingen met het management van diverse musea, met o.a. Andrew Birley (Vindolanda Museum, Roman Army Museum en site), Bill Griffiths van Tyne and Wear Museums (Newcastle en omgeving) en Rob Collins (University of Newcastle) en met Nigel Mills
- 13/11/2015 Limes international working group in Haus Bürgel, Düsseldorf
- 22/1/2016 Limes international working group in Museum Kam in Nijmegen

Overige relevante ontmoetingen

Mede ter voorbereiding van de workshop Publieksbereik, is diverse malen overlegd met vertegenwoordigers van de ANWB, NBTC, RBT KAN, en Toerisme Utrecht.

WERELDERFGOED ROMEINSE LIMES
OP WEG NAAR

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

provincie
Gelderland

PROVINCIE ■■ UTRECHT

provincie HOLLAND
ZUID

ROMEINSE
LIMES
NEDERLAND